[ÉCOLES POP]ULAIRES EN UKRAÏNE

PAR M. DRAGOMANOW

НАРОДНІ ШКОЛИ НА УКРАЈІНІ

СЕРЕД ЖИТЬТЬА І ПИСЬМЕНСТВА В РОССІЈІ

М. ДРАГОМАНОВА

З ВИДАНЬНЬА

„ГРОМАДА"

Prix : 3 Francs

GENÈVE — BALE — LYON
H. GEORG, LIBRAIRE-ÉDITEUR

1877

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО.

Випускајучи в світ окремнoју книжечкоју одну з статеј нашого виданьна „Громада,“ ми мусимо сказати кілька слов про це виданьна.

„Громада“ (Община, La Commune, Die Gemeinde) назначена на те, шчоб списувати житьтьа Украјіни Малоруськоjі з руськими землями в Австріjі*) теперішнье і минувше, особливо чорноробочого народу украјінського, мужиків; далі, шчоб так же само говорити і про другі славјанські народи, наших сусідів, најріднішчих нам породоју, подібних з нами долеју і таких, з котрими нам приjдетьсьа вкупі здобувати нашу землю і вольу; —також шчоб передавати украјінським громадам нові здобутки всесвітньоjі науки і праці громадськоjі, котра јде до того, шчоб до кіньцьа увільнити розум льудськиј од усьакого пута і шчоб льуди не ділились на чорноробочих і білоруких, та шчоб кожна льудина, кожда громада, кожниј краj, кожна льудська порода, мајучи безпосредно в своjіх руках всьу своју земльу і фабрики, сами собі вправльались по своjіј волі, користујучись всім тим, шчо вони випрацьували і міньајучись з такими ж вольними робочими льудьми і громадами на всьому світі.

Трудности всьакого виданьна закордонного, а особливо украјінського, котрих не бачивши јіх на ділі, важко собі ј придумати, задержали вихід першоjі книжки „Громади.“ Тепер однако печатаньньа јіjі кінчајетьсьа. Поки шчо ми випустили окремними книгами повість „Лихі льуде“ і цьу статьтьу „Про школи на Украјіні,“ з которих читателі мо-

*) Галиччиноју, Буковиноју і Угорсокоју Русьсьу.

жуть бачити дух нашого виданьньа. Нам кажуть де-хто і инколи, шчо ми вибрали невигодниј час дльа того, шчоб појавити в світ наше виданьньа, — бо тепер всі читајушчі льуде в Россіјі і в західниј славјаншчині цілком вперли очі в діла віјни в землі Болгарськіј і Сербськіј і не бачать нічого другого.

Може, ј так! У нас у самих заміра серце при кожніј звістці з тих краіјв, де наші батьки бились вкупі з болгарами і сербами проти турків тоді, коли шче ј не чуть було по світу про теперішніх казенних „освободителів“ славјанских. Ми наперед бачили і ждали в останні роки перед Герцеговинським повстаньньам, шчо діло скоро там дізјдетьсьа до крају. Ми будили спомин про ті часи, коли наші батьки, вільні козаки україінські бились з неволеју [illegible] рецькоју. При першіј чутці про Герцеговиньське повстаньньа в 1875 р. ми стали кликати земльаків наших до помочі повстанцьам, — а украјінські гроші і льуде, хоч не в великому числі, та за те з перших, пішли помагати братам сербам, коли шче можна було сподіватись, шчо повстаньньа јіх буде ділом народнім, незопсованим дбајушчими тілько про своју користь урьадами держав малих і великих. Тепер, коли царство Руське, попустивши, шчоб турки перебили сміливішчих льудеј з сербів і болгар і навіть віјсько сербського кньазьа і добровольців з Россіјі, виступило проти Турецького, хоч дуже пізно, і не пускајучи самих сербів „о собі совітувати,“ оддајучи јунаків чорногорців на убіј силам турецьким, — ми все таки бажајемо, шчоб царство Руське побило царство Турецьке, хоч думајемо, шчо з таким начальством, јаке панује в Россіјі, це буде діло дуже і дуже не легке. Ми добре знајемо, шчо таке царство Руське, а все ж таки бажајемо, шчоб воно взьало верх в теперішніј віјні, вже через те, шчо того бажајуть самі поневолені брати наші, і шчо все ж таки сподівајемось вкупі з ними, шчо дольа јіх хоч трохи та поліпшитьсьа, јак хто б і чим небудь та збив з них тьажкі турецькі кајдани.

Однако все таки, прислухујучись јак брьазчить залізо на Дунају, ми не можемо забути того, шчо робитьса в нашіј ридніј Украјіні, — і мало того, ми думајемо, шчо тепер, коли так багато розмовльајетьсьа про славјан, про јіх невольу і увільненньньа, — треба б льудім частіше огльадатись на тју Украјіну. Ми, украјінці, були першим славјаньським народом, которыј обернувсь з надіјеју до

„царьа Восточного, Православного“. То було в 1654 р. в тој час, јак почали ми ламати на неволі нашіј збудоване панське королевство Польське, — так само јак ламльуть тепер серби і болгаре башібузуцьке царство Турецьке, і јак приjде час другим славјанам ламати ту саму німецько-угорську, пансько-купецьку силу, з котороју тепер вмовльајетьсьа наше мов би то славјанське начальство, передајучи јіј на одні́м кінці братів сербів, а на дргім давльучи в купі з неју братів-польаків на правдиво польскіј землі.

Ми шукали в царства Московського помочі проти панства і іезујітства польського, обіцьајучи јому в замін захист і поміч од розбишак татарських і турецьких, шчо грабували і нас, і москалів. І јаку ж ми најшли поміч, шчо з нами зроблено було тими, хто в себе поступував з својіми підданними так само, јак польські пани і іезујіти поступали з нами, і мајже так само јак баші турецькі поступали з поневоленими јім братами нашими?

Вже через два роки післьа того, јак вільна Украјіна пристала „в со јуз і протекцију до монархи московського„ бојаре царські в Вільні вигнали з посольського шатра посланців вільнојі ради козацькојі, которі приjіхали просити, шчоб не кінчали вјни, поки весь руськиј народ, шчо під Польшчоју наш і білоруськиј, не буде вибитиј з неволі, — вигнали, јак „недостојних о собі совітувати“ там де зібрались судити дольу јіх діпломати царські, королевські та цісарські! Те саме діло, — шчо силами двох вільних народів, нас і москалів, можна було зробити за кілька років, затьаглось в руках самодержців і бојар московських, на півтораста років, або ліпше сказати не зкінчилосьа і досі. Півтораста років нас ділили між Мовковським, Польським Турецьким царством, та Цісаршчиноју, мучили душу нашу несправжденими надіјами, кілька разів повертали назад в ту невольу, з которојі ми було вибились, помагали пјавкам, шчо виплодились и нас на нашіј землі, боронили чужих пјавок, роздавали землью нашу својім слугам, — і в кінці отньали у нашого народа і землью, і вольу.

І тепер ми, післьа більш ніж двохсотлітньојі муки опинились поділені між двома державами, під шістьма чужими панствами (московським і польським в Россіи, німецьким і молдавським в Буковині, польським і жидівсь-

ким в Галиччині, угорським і жидівським в закарпатськіј Русі) з обеззмеленним народом, коториј тільки мов кріз сон памјата своју колишньу вольність. В кінці всього царська вольа не задумалась наступити ногоју на слово украјінське, забороньајучи мајже всьаку книгу украјінську, јак раз тоді јак украјінці несли своји голови в Сербију, јак раз тоді, јак славјанство кликало царьа Руського стати в чолі війська, шчо мусить принести вольу западним славјанам.

Ось через шчо, думајемо ми, шчо всьакому славјанинові користно буде огльанутись на дольу нашоји Украјіни, в цеј час, коли слідом за староју Польшчеју ламлетьсьа Турціја і ближитьсьа черга Австро-Угоршчини. Вже з сербами зроблено багато такого ж самого, јак було з нами. Тепер наступила черга болгар. Дијдетьсьа ј до хорватів, словінців, і чехів, котрі можуть і не счутись, јак будуть передані „бранденбурцеві,“ — коли доти працеју всіх славјанських народів, починајучи од самих москалів, не будуть заложені хоч початки волі в Россіји, і всі славјане не зрозуміјуть, шчо тільки вільниј брат може помогти здобути правдиву вольу другим.

Поки шчо, сподівајемось, шчо і наше оповіданьньа про школи на Украјіні покаже, до чого „доборолась Украјіна,“ шчо підньалась було сама за своју вольу і землью, а потім зложилась на сусіднье царство. Хај же знајуть це не тільки наші земльки, але ј другі брати наші славјане, шчо тепер покладајуть стільки надіји на казенну Россију. Вони зрозуміјуть, через шчо батькам нашим пријшлось зложити приказку: „з Москвоју (царством московським) дружи, а камінь за пазухоју держи.“ Та не лучшого заслужила та Москва і од самого народу Великоји Русі. Вже в 1641 р. на земському соборі, шчо мусив дати раду, чи војуватись з турками за Азов, шчо захопили козаки доньські і наші і оддавали цареві московському, сказано було послами городів полуденних, шчо вони раді војувати турка, тільки шчо „розорены мы пуще Турскихъ и Крымскихъ бусурмановъ Московскою волокитою, отъ неправдъ и отъ неправедныхъ судовъ.“ А великоруськіј мужик і доси каже: „в Криму татарье, а в Масквье бајарье,“ — „в льесу сучкі, а в Масквье крьучкі!“

Прочитајте ж, јак та московська та петербурська „волокіта, бојаре та крьучки“ орудујуть з народньоју школоју

па Україні і — јак помогли јім забити зріст здоровоїі школи українськоїі попи православні і пани польські. Хај і це буде наукоју тим з славјан, котрі думајуть добути собі вольу, не розірвавши з попівством, ультрамонтанством, — чи то римським, чи-то византіјським, і тим з польаків, котрі б думали увільнити народ польскіј і побрататись з украјінцьами, не зрікшись до кіньцьа думки про стару Польшчу в грьаницьах 1772 р. і спілки з польським панством на непольських землььах. Великорусам же наше оповіданьньа, думајемо ми, прибавить шче кілька нових примірів на те, јак нас, украјінців, давльать именно в ті часи і тими самими руками, шчо давльать вільну думку і працьу і јіхньу. Ми були б шчасливі, коли б це навело јіх на думку, шчо ј јім не слід гльаділи спокіјно і мовчати, коли нас давить начальство котре говорить, шчо воно виступа, опірајучись на силу великоруського племені.

НАРОДНІ ШКОЛИ

Швець, кажуть, завше без чобіт! Так случилось і з нами на цеј раз. Дльа украјінського народольубцьа школа — мабудь, најважнішче діло, — а однако нам најменше прибуло з Украјіни звісток про школу. Сталось це, може, через те, шчо наші дописувателі думајуть, шчо нічого нового не скажуть нам про те діло, до которого, вони знајуть, ми пільно придивльувались, поки були дома. Та ј шчо можна гіршого сказати про школу в нас, може думајуть вони,—јак те, шчо всьакиј зна: шчо школи в нас або нема, або вона чужа?

Воно так. Але нічого опиньатись на тому, — треба товкти в одно місце з усіх боків, коли хочеш розбити те, шчо тебе гнітить. Треба розібрати до нитки таке велике горе народнье, јак брак добројі і својејі школи, треба вијаснити јого силоју дрібних случајів, — шчоб і всьакому стало видно, шчо так далі жити не можна. Ми сподівајемось, шчо на далі нам пришльуть більше звісток про школу „на нашіј Украјіні, на нашіј не својіј землі“. А поки шчо, наш товариш, которий порьадкује дописі з Украјіні зважив, шчо перед дописьами треба росказати по нашіј статьті в „Правді“ 1876, ч. 12—16. „Антрактз історіјі украјінофільства (1864—1872 р.)“ про те, јак дј-

шло до того, шчо у нас не дали заложити својеј школи. Переглядајучи ту роботу нашого товаришча, без которојі нам пиколи б і не виправитись з дописьами, ми запримітили, шчо статьтьа наша в „Правді“ далеко не повна, — шчо в памјаті нашіј шче јесть багато споминів про школьні діла на Украјіні за остатні два десьатки років, особливо з часу ранішчого і пізнішчого ніж тој „антракт“. Ми думајемо, шчо буде не лишнім росказати те все, хоть на бігу, поки ми будемо мати час і всі потрібні джерела, шчоб докладно, повно, зо всіми іменами і ціфрами росказати те, шчо ми бачили і чули за ті часи, јак стојали близче, ніж тепер, до школьного діла на Украјіні.

Тепер, на чужині у нас бракує багато справок, јаких в Россіјі здобути було б не трудно. Через те, може, де в чому далі ми ј помилимось,— але запевньајемо читательа, шчо помилились не тільки без злојі волі, а і в самих дрібјазках. Ми кличемо друга і ворога, хај поправить те, в чим ми помилились в тих *звістках* з *Женеви на Украјіну про украјінську школу*, которі починајутьсьа далі:

Може хто, прочитавши те, шчо росказувалось вишче про горе народнье, скаже, — шчо багато з нього виходить просто з того, шчо народ не вчениј, або јак він сам каже *темниј*. І це буде правда. Де в чому зменшити своје горе народ міг би і тепер, јак би був хоч просто письменниј, не кажемо вже, добре освічениј наукоју.— О, коли б він був добре освічениј наукоју! Тоді б двох днів не подержались усі порьадки, шчо тепер доводьать народ до стану робочого скоту на панів, купців, царів! Не

можна собі ј пригадати, шчоб могли бути нові порьадки, то б то такі, шчоб кожен робив тільки на себе, робльачи дльа всіх рівних собі братів, без того, шчоб увесь народ не був освіченij наукоју про природу, котороју живе він, і про льудські громади, в котрих живе він. Навіть до јасного розуму про те, на чому держитьсьа льудське горе в теперешніх порьадках, дійшли не дикі льуде, в которих іноді ј задержалось шче споконноjі рівности і братерства, а в Англіjі, Францiјi, Германіjі, — се-б-то там, де јесть наука, хоч шче не дльа всіх рівна.

Про таку науку, та шче рівну дльа всіх, в Россіjі шкода ј говорити! Тут нема ј самого малого письменства дльа народу і ніхто з тих, хто маје силу в Россіjі, не тільки пильно досі про нього не думав, — а шче всьаким способом старавсь зупинити діло всьакоjі науки і освіти, а особливо серед мужиків, хоть Россіја по числу льудеј в кожному стані јесть мужицька земльа*). Доволі буде вказати на те, шчо торік з усього росходу по царству в 559.361.193 руб. на мужичі школи пішло усього 3.980.089 руб., тоді јак на панські школи та попівські по всім міністерствам пішло більш *тридцьати двох мильjонів рублів*. Јесть школи панські, в которих казна тратить більш, јак по 1000 рублів в рік на кожного панича, а в середньому шчоті кожниј панич в школі коштује в рік 867 р. а на кожну мужичу дитину в школі казна даје тільки 4 копіјки в рік.

---

*) По книзі Јансона — *Сравнительн. Статистика Россіи* (Спб. 1877, стр. 54) в Россіjі приходитьсьа на 1000 чоловік: дворьан — 16, попівства — 10, почотних граждан — 0,6. купців — 7,7. *мішчан і цехових* — 70, 7. *казенних крестьан* — 379,9. *неказенних крестьан* 432,4. *воjацтва* (теж најбільш мужиків) — 66,3. *(всього мужицтва значить* **939 3**). чужинців — 1.4, других станів — 15.

Јесть же шче ј тепер недогадливі льуде, котрі туманьать себе ј других, толкујучи про те, шчо Россіја најдемократичнішча землья! Воно так і јесть,— коли поглыьанути на число мужиків в Россіјі. Але зовсім іначе скажеш, јак поглыьанеш на те, јак держать в Россіјі мужика, шчо робльать в Россіјі дльа того мужика! Тоді ј вијде, шчо Россіја сама паньська землья в Европі і шчо усе, шчо стојіть в ніј над мужиком, хітьтьу, чи нехітьтьу робить так, шчоб најбільше здрати з мужика, најменш оддати јому, најбільш поставити переповів, шчоб мужик не одумавсь і не зрозумів, шчо з ним робльать і јак јому вибитись з того. Та жмінька панів та чиновників, шчо стојіть в Россіјі над мужиком, немов чује, шчо трошки тільки народ передипше та оглыьанетьсьа навкруги себе, — то јіјі не буде, јак ранішнього туману перед сонцем.

Мабуть, через те усьа історіја школ в Россіјі за остатні сто років јесть ні шчо інше, јак бијка урьаду з наукоју і освітоју, та видумки јак би не дати льудьам вчитись, особливо мужикові,— не дати вчитись навіть просто азбуки! Ми не будем тут перебірати цьу історіју, — а тільки нагадајемо саме најважливішче з того, шчо робилось в усім царстві руськім, — і зупинимось на наших украјінських землях. Читач сам побаче, чи треба далеко заноситись думкоју, шчоб осудити верховодців в царстві руськім інакше, јак або „больних балованих дьетьеј,“ јак каже поет, — або јак зграју злодіјів, котрі дурьать не тільки народ, а ј свого царьа, котрім нема нічого свьатого ј дорогого на світі, окрім кешені та карјери.

Шчо за крепацства не можна було ј думати об освіті мужика, про це нічого ј говорити. За часів ц. Миколаја урьад не раз видавав укази проти того,

шчо навіть мішчане і казенні крестьане де-јакі „получајут неприличноје јіх званију образованіје.“ Про потребу освіти дльа мужика заговорили в Россіјі в голос тільки тоді, јак почали говорити про крестьанську вольу. І чудне діло! Про це заговорили більше супротивники волі, ніж прихильники: „дајте мужикові попереду освіту, — тоді тільки можете без опаски дати јому вольу!“ — кричали пани в 1857-60 рр. Звісно, шчо цим криком думалось тільки оддалити вольу на часи Мафусајілови, — і јак це не вдалось, то пани про освіту ј забули, або вернулись до старого мудрого паньського слова: „хто ж буде за плугом ходити, јак усі мужики за книжки сьадуть!“

Царь же Александр, котриј јакось вже дуже мудро хотів робити своји славутні переміни руками старих слуг батька свого і не мов нарошне писав в кожному універсалі про своји „переміни“ — „согласно мислі родітельа мојего,“ мов забув про освіту народу і державв міністрах такі допотопні чудишча, јак Норов, або таких плохих льудеј јак Ковалевськіј. Перше важливе діло дльа мужичоји освіти, јаке зробилось при новому цареві, — пішло з низу, а не з гори, — з молодежі, та шче з провінцііі, а не в столиці! То були недільні школи (з котрих перша зјавилась в Сент. 1859 р. у Кијеві, на Подолі) Скоро по всіј Россіјі пішла чутка, а далі мода, — а більш все таки шчира працьа в народніх недільних школах. Молодіж, а далі старі, голодранці, а часом і дами в шовку сіли з хлопцьами і дівчатами за азбуку і дошку! З цього діла могло вијти шчось зовсім серьјозне, — і однако урьад, вишчі пани-чиновники та попи, з самого початку зробили усе, шчоб пошкодити недільним школам, — попереду затрудньали јіх, по-

тім врізали круг науки, шчоб був не вишче приходських школ, а далі, причепившись до двох петербургских школ, в котрих буцім то давали ученикам читати прокламацију *Молодая Россія* (хоть з оффіціального допросу хлопців — напечатанного потајці урьадом — не можна допевне вивести, чи в школі давали читати просто розкази з руськоји історіји з журнала „Народное Чтеніе,“ а чи в поліціји хлопців льакали і вчили казати, шчо в школі давали отакі листки, јак *Молодая Россія)* — причепившись ік цьому случају, та ік пожарам в Петербурзі в 1862 р. нальакали царьа і підвели јого „временно“ закрити недільні школи. Временно! Нема јіх і доси, — јак нема тих жіночих університетів, котрі обіцьцьав завести урьад петербургськіј, розганьајучи в 1873 р. дівчат, шчо вчились в Цьуриху. Јак тоді, так і тепер, то була брехньа, шчоб одвести в гарьачиј час очі од цілком недостојного, в наші часи, вчинку!

Недільні школи заставили говорити про мужичу освіту. Закрили ті школи, — і все таки треба було показати, шчо діло те не кинуто, а тільки јого хотьать зробити ширше, міцнішче, лішше. Пани, чиновники, архиреји рішили, шчо недільні школи були видумкоју бунтовшчиків і безбожників, — значить, треба передати діло освіти в руки тих, хто лішша *підпора трону,* — в руки *попів.* Під полубезглуздим богомольним *Путьатоју* виготовивсьа було закон про школи, по котрому вони цілком передавались до рук *попам!* Тільки в Россіји, окрім петербурських *сен-жерменців* (усе рівно тих, шчо лорда *Редстока* слухајуть, і тих, шчо кньазьа *Мешчерського* читајуть та на *Ів. Аксакова* мольатьсьа) усі знајуть, шчо таке наші *попи.* Наші попи не будуть навіть, јак католицькі, учити народ

на свіј лад, — вони просто поберуть лишніј раз з мужика гроші, — а школ ніјаких не заведуть, не тільки *безбожних*, а ј православнішчих. Ті, хто думав і дума оддати школи в Россіј в руки попів, ті або просто передражньујуть парижських легитимистів і німецьких феодалів, або прислугујутьсьа до присвьатности *царицинојї*, або ж, јак *пани — вороги мужика*, навмисне дајуть школу попові, або дајуть попові силу верховодити школоју і щкодити јіј, — шчоб на ділі не було в мужика школи, шчоб він зовсім нічому не вчивсь.

Міністр Путьата був з шчире-богомільних, шире-недогадливих, — і через те не вдержавсь. На јого місце був назначен *Головін*, хотівшиј бути россіјським Дьурьујі, шчоб і вівці цілі, і вовки ситі. Головину діставсь спадок — путьатинськиј проіјект, написанниј особим комітетом. Тој пројект піддержували слова *Блудова* (колись декабрист, потім автор судебнојі записки про декабристів, потім буцім то друг крестьан), буцім то сказані јім перед смертьу дльа царьа: шчо він передаје јому, јак останньу раду, — передати школи *попам*. Зараз пісьльа похорон Блудова зібравсь государственниј совіт, шчоб підписати закон Путьатин. Головин викрутивсь тим, шчо сказав, щчо в такиј день всі так стривожені, шчо не можуть розібрати докладно такого важного діла. А через кільна часу приніс другиј закон, по котрому народні школи зостались у міністерстві народн. освіти, а за те над ними поставлено повітові і губерські училишчні совіти, з депутатами од попів, а в губернському совіті председательами будуть архијерејі. Діло це мало хто зна, а хто зна, то вважајуть штуку, котру підвів Головин, за мудрость 1-го номера. Тільки ж, шчо подумајеш об тім крају і урьаді, де такі ді-

ла, јак народні школи, держатьсьа на таких штуках!

Врешті з мудрошчів Головина нічого не вијшло. У кого б не зостались в руках школи, јіх було дуже мало, а шче менше було в них путніх учителів, а на школи дльа учителів грошеј не давали. Так пројшло, мајже, ні в чому шче 4 роки під Путьатоју і Головиним. На 1866 р. Головин випрохав був грошеј на більш десьатка школ учительських, *) — в тих губерніјах, де було земство, а на западні губерніјі гроші дали остатки од пені, шчо платили польські пани після повстаньньа. Тут случивсьа каракозовськиј вистріл 4 Апр. 1866 року, з котрого паньська і попівська партіја добула великиј дохід. Міністром настановили мужиконенависника гр. *Д. Толстого*, обер-прокурора св. Синода.

Коли б все те, шчо росказано далі не показало читателеві, шчо теперешніј міністр нар. освіти в Россіјі јесть јавноj ворог освіти мужиків в усьакім разі, то може це покажуть два таких случаjі: Звісно, шчо одно з перших діл гр. Толстого, јак він став міністром, було поновити зовсім лишніј біль университета, скасованиј перед тим «педагогическиј інститут» в Петербурзі і одтьагти на свіј «історико-филологичниј інститут» гроші, которі б пішли на мужицьку освіту. (Тепер зроблено шче новиј істор. фил. інст. у нас в Ніжені посеред двох университетів, Кијівськ. і Харьк). Раз гр. Толстој розхвастазсь перед графиндју Уваровоју, (жінкоју археолога), шчо ось мовльав, јак добре вчать в јого інституті і в тіј гімназіјі, шчо коло нього. — Ось і добре, каже графиньа, — ја сама думају віддати Вам свого ученика. — Граф чогось здумав, шчо вона говорить про свого сина, — і просіјав. — *Ах, графиньа, ми всьо готови*.... — Ось він тепер кінчить народньу школу... У графа перекосило вид. — *Памілујте, графіньа, да ето не дльа мужіков*!..

Другиј случај шче ліпшиј. По такому курьјозному случају, јакі бувајуть тільки в Россіјі, за діло, шчоб завести наукові читаньньа дльа

*) Цифри і т. и., хто хоче, знајде в Журн. Мин. Нар. Просв. 1867 р № 1 На біду, у нас тепер јого нема,

народу в Петербурзі (в т. зв. Сольаному Городку) взьавсь не міністр освіти, а обер-поліцмејстер Трепов. (Перші в Россіј такі читаньньа, замітим при случају, були в Полтаві в 1860—61 р. і ті, хто читав јіх були розвезені в Архангельську і т. і. губерніјі, — хоть читали вони те, шчо напр. вијшло потім јак книжки *«О Землѣ и Небѣ»* і т. д.) Так шмо ж ви думајете? Трепов сам дивувавсь, шчо најбільш упиравсь проти читаньнь гр. Толстој, міністр нар. освіти.

— Да въедь ето апьать народноје абразованіје!! крикнув міністр народної освіти, јак почув замір цеј од Трепова.

Коли хто не повірить нам, шчо це так було, хај спита графиньу Уварову і генерала Трепова.

Толстој почав з того, шчо доложив цареві, шчо усе те, шчо пригадано було при Головину, в тім числі ј учительські школи, —јесть *нігілізм!* Ні земство, ні світськиј урьад хај за школи не берутьсьа, бо вијде тільки теж нігілізм, — а хај дајуть тільки гроші *попам*, а вже вони позаводьать школи, а вчитимуть в них кандідати на попівські должності. Такі думки виложені були в Журн. Міністр. Народ. Прос. 1867, 1-3, і через „Москов. Вѣдом.“ роздзвонені по всіј Россіјі. Почалась канцельарська војна у міністерства з тими земствами, котрі стојали на своjему: шчоб завести таки учительські школи і не дати верховодства в школах попам. Пішли охітнішче доноси попів на учителів, на земських депутатів в училишчних совітах, шчо, мовльав, безбожник, в середу скоромне јість, на царськиј молебен не ходить. Дуже важно, шчо по земствах скрізь мужицькі депутати стојали проти попівських школ, — а звісно, шчо мужики у нас саме богомільні льуде. Тільки мужики добре бачили, шчо попівська школа — все рівно, шчо ј ніјакоjі, тільки нове здирство. В губерніјах, де не було земства, там мужики писали приговори сільські і волосні про те, шчоб була в них школа світська, а не попівська, — так міністр звелів, шчоб шко-

лу світську заводити можна було тільки там, де згодитьсьа архијереј. Најбільш діло кінчалось тим, шчо ј село покладало бути школі, і архијереј дльа виду згожувавсь, а міністерство забороньало, — мовльав, там вже јесть „церковно-приходська школа.“ *) В архиві кијевського куратора јесть десьатки таких діл про школи, на правім боці Дніпра. От тоді-то случилась чудасіја, котра здивувала всьу письменну Россіју. А іменно ось јака: З рахунків государственного контрольа вијавилось, шчо кілька років під рьд *міністерство нар. просвіти вертало в скарб по 200.000 руб., одписанних јому на народні школи*. Нате вам, мовльав, назад, — у нас і так багато школ і грошеј!!! То були гроші, котрі положено було давати на школи в наших правобічних губерніјах дльа одного вже „обрусеніја краіу!“ Гр. Толстој вијавивсь таким же спідручником польських магнатів і отзејських баронів, јак і Потапов, Шувалов, Валујев, на котрих з-під царськоји ж руки кричали „Москов. Вѣдом.“ і не догадливі славјанофили московські, — тільки хитіршче јіх. Він, будучи феодалом православним вмів прислужитись магнатам, прислужујучись православіју, — і наньньав собі православијем і классицизмом

---

*)Митрополит же кијевськиј *Арсениј* написав својім попам, шчо јак јакиј доведе себе до того, шчо в јого селі заведетьсьа світська школа, то піп тој стратить парахвіју. А шчо попи робили з самим Митрополитом, показује одно діло, котре і тепер јесть в архиві Кіјевс. Уч. Округа. В пројізд Митрополита попи брали на показ јому учеників з світськоји школи і митрополит благословльав јіх, давав хрестики, јевангеліји, велів видавати похвальні листи, јак ученикам *церковно-приходськоји школи*. Тој же самиј піп, шчо підписував, јак бльуститель світськоји школи, список учеників, писав: «по благословенію преосвященнаго Арсенія, Митрополита Кіевскаго и Галицкаго» листи тим ученикам, јак мов би то церковно-приходським! Учитель, одібравши такі обманні листи у двох учеників, прислав јіх в Округ, — а Округ промовчав! Добре навчајуть наші богомольці і правителі дітеј в школах!- *Мошенничать!*

хвалителів в самих рьадах „патріотів“ московських.

Так пројшло шче кілька років. Тим часом пішла по всьому світові казка про те, шчо буцім-то у віјні 1866 р. і 1870-71 рр. прусакам давали верх не рушниці, а школа, (хоть це пуста річь, — бо прусаки в 1866 р. побили саксонців, тьурингів, баденців, а в тих школ більше!) Знов заговорили про школу і в Россіјі, — і побачили, шчо знов кілька років пројшло, мајже, марно. Навіть „Москов. Вѣдомости“ признались, шчо в нас школ менше ніж у Турціјі і шчо тому причина те, шчо в нас мало нарочитих учителів, вивчених в учительских школах (а хто винен тому?!) По троху міністерство гр. Толстого було примушено до того. шчо само назвало в 1866-1867 рр. нігілізмом: терпіти світські школи, заводити учительські семинаріјі. Тільки тепер вдарились на нові штуки, шчоб знов перевести діло на *нич!* Почали пригадувати не те, јак би більш школ наробити, а јак би більш ньаньок над ними напекти, *інспекторів*, а потім *діректорів*. Вијшло таке, шчо јак де, то на цих ньаньок більше грошеј покладалось, ніж на самі школи. Цим інспекторам і діректорам давали верх над земством, над зјіздами учителів, шчо заводили земства. Повијавльались чудні діла: — јак напр. именно слуги міністерства освіти, куратори, ректори универстету, заступајучі місце кураторів, (напр. в Одессі) інспектори, учителі гімназіј боролись против освіти, зупиньајучи канцільарськими крьучками зјізди учительські, подавали доноси на учительськіј зјізд і земство, котре јіх покликало (петербуржець Гарусов в Херс. Губ.*), бігали не тільки по учительських квар-

*) Земство јого покликало з Петербурга через «Русскоје Педагогич. Обшчество», шчоб він навчив повітових учителів новим способам науки, а він написав донос такиј, шчо шчось більш двох десьатків учителів мусили бути вигнані з служби. За тој донос јому міністерство вишче місце дало!

тирах, але ј по хатах зовсім не служашчих льудеј з становим приставом шукати „вредних“ книг, се-б-до украјінських учоних виданьнів, јак *Остапъ Вересай*, за котре дано Петерб. Геогр. Обшчеством срібну медаль (інспектор з Кијіва в Балтському повіті Подольск. губ: дивись далі.)

Тим часом урьад і пани діждались „проповіді соціализму,“ з чого впјать усі, хто ближче до трону, поспішались витьагти собі користь. Знов попівська партіја задумала поновити путьатинськиј проjект, — однако, поки гр. Толстој збіравсь, јак јого зложити, цареві підсунули підписати бумагу об тім, шчо тепер *дворьанство* мусить стати на сторожі трону і віри в школах; всьакиј дворьанин став інспектором і шпіоном над школами. Гр. Толстому зосталось тільки виробити новиј устав про діректорів і інспекторів школьних, та приладнувати до нових жандармсько-дворьанских порьадків училишчні совіти, так шчоб в них і јого міністерські жандарми були не слабше дворьанських, і шчоб вкупі стојали проти земців серед котрих, все, таки дьакујучи вибору, може проскочити хоть один чесниј чоловік, прихильниј до мужика і до мужицькојі освіти. Јак држать себе чиновники міністерства та попи укупі з дворьанами проти таких льудеј, — ми бачили на історіјі черніговського училишчного совіту. Јак би хто не думав про „проповідь вредних ідеј,“ з поводу которојі взьали жандарми і прокурори кількох учителів, в Ніженьському повіті, а пригадајте собі, шчо училишчниј совіт піднімајетьсьа судити і тих вольних льудеј, не служашчих, котрі були попечителььаіми школи, котрих і жандарми і прокурори не зачепили, та шче судити тоді, јак навіть шче не вијаснилось і судом жандармсько-прокурорським, в

чім дійсно винні арештовані учителі; — це така „поліціја оприч поліціјі,“ котра хоть на кого сум наведе.

От іменно діло школи народньоји стојало і стоїть в Россіјі погано через те, шчо верхніј урьад і міністерство, котре прьамо на те поставлено, не дбаје про школи, або і збоку і ззаду ворогује проти освіти, особливо мужичоји, — а шче через те, шчо кожніј собаці вільно вкусити всьакого, хто хоч би з самими смирними замірами, а тільки справді шчиро, береться за діло народньоји освіти. Колись смотритель училишч в „Ревізорі“ Гоголья жалівсь: „не приведі, Господі, служить по учоној части; всьакіј мьешајетсьа, всьакому хочетсьа показать, што он тоже умниј человьек.“ Тепер та біда не пројшла, — а шче прибавилась нова: всьакому хочетсьа спасти трон, віру, *престол-отечество*, всьакому хочетьсьа стати свого роду Комісаровим!

Перш усього в Россіјі так звикли, шчо усьакиј чиновник робить дльа служби, аби-јак, а усердствује тільки, шчоб вислужитись, шчо јак тільки побачать, шчо чоловік шчиро і пильно працьује над ділом, та шче над таким ділом, јак освіта мужиків, з котроји јому не тільки нема користи, а шче треба самому тратитись, — то зараз думають: „е! тут шчось не певне! І з чого б чоловікові вбиватись та тратитись!?“ Ну, — і зараз починають зазирати. Колись в таких случајах рішали просто: це польська інтрига, — тут субсідіја од Чарторіського, або-шчо. А тепер рішајуть: *звісно, шчо! інјтернаціоналка! хотьать основи перевернути!*

Колись кијівському генерал-губернаторові *Анненкову* був донос на одну школу в Волиньськіј губ., заведену председателем мирового зјізду Ушинським, шчо, мовльав, там сепаратизм украјінськіј проповідують. Анненкову цеј донос був на руку, — бо јому з польскими панами хотілось під

крестьанське діло лішше підкопатись. Обдивились школу, нічого не знајшли. Сам Ушинськиј великорус. Приjiхав сам Анненков, — був в школі, питав учеників. На решті каже: *донос нье падтверділсьа, но Ваша школа слішком хараша, штоб в ньеј нье било задніх цьелеј*. Попечітель кијевс. учеб. Округа Вітте казав учительам Временноjі педагогичноjі школи, про котру буде розказано далі, — «на вас ја слишу нарьеканьніја, — всье гаворьат, што ви преследујете тајниjа цьелі; — ја должен сознатьсьа, што год сльежу за Вами і нікаких такіх цьелеј не віжу, а віжу только іскреньеје і безкористноје усьердіје к наукье і учебному дьелу, — *хотьа бить может імєнно ето усьердіје і безкористіје і заставльаjет іскать у вас пастаронніх цьелеј*. *)

Так бачите, усьака шчиріcть в Россіjі в очах панів і чиновників јесть вже јакесь чудо, — а шчиріcть до мужика тим паче. Не диво, шчо *іменно цьа шчиріcть і јесть сама страшна проповідь бунту проти основ, на котрих стоjiть казенна Россіја*. Тільки хто ж тому винен, окрім стовпів казенноjі Россіjі?

Про цьу „бунтовську проповідь по школах“ багато роблено і робитьсьа галасу, багато пригадујетьсьа пакостів школам в загалі, багато губитьсьа з за неjі льудеј. Треба нам зупинитись трохи на цьому ділі і поговорити про нього.

Про цьу бунтовську проповідь почали говорити у нас з часів недільни. шкод. Ми, своjеју особоју були між першими учитильами першоjі недільноjі школи в Россіjі, секретарем jijі два з половиноју роки, і не кидали праці над мужичоју освітоју років 4 післьа того і можемо говорити про це діло, јак самовидець, і та шче ј такиј, котрому нема причини ні таjiтись, ні перекручувати те, шчо ми бачили. Перші школи недільні завели в 1859 р. студенты университету, по більшіј части сама зелена молодіж, первокурсники. Тоді не було шче ні «Капиталу» Маркса, ні Коммуни па-

---

*) Добавимо шче один случај. Один молодиј профессор переходив з Московського университету в Петербургськиј. Москвичі було тим образились і хотіли зоставити јого. Случилось так, шчо тој професорі не схотів брати тих 300, чи шчо, рублів, јакі јому присудив дати совіт московськиј. Јак про це сказали в совіті, — то консерватор звісниј Леонтьјев скрикнув: «атказиваjетсьа ат дьеньег! Ну, і прекрасно, шта он уходіт ат нас; ета челавьек апасниј»

рижськоjі, ні інтернаціоналки. Правда тоді вже проjшла і в наших молодих головах та надіjа на те, шчо Россіjу поведе до счастьтьа царь, та надіjа, котра пробивалась в «Листі Искандера до Александра II» — шчо ми колись, бувши шче гимназистами в 1856-7 рр. переписували в своjі книжечки і почувши, шчо jесть jакісь *ніколаjевци*, котрі, ворогуjуть проти добрих замірів царьа, гордо звали себе *александровцьами*. Нам вже було видно, шчо і новиj царь, з jого кадетськоjу наукоjу, з jого слугами jак Норов, котрого ми бачили, Панін, Муравjов-вішатиль, про котрих ми чули, — далеко не поведе Россіjі. Ми знали на памjать Герцена, Шевченка, — де-хто Прудона; ми читали з радістьу Костомарова, Шчапова, Павлова, шчо і в історіjі Россіjі показували, шчо були колись часи, коли тут сам народ, а не начальство, робив свою історіjу. Ми були по своjему республиканьці і соціалісти, — по тодішньому киjівському, хлопомане, хоть і не виступали так різко і прьамо проти урьаду, jак передова часть молодіжі теперешньоjі, — а з другого боку менш було між нами і тих «товаришчів прокурора» і «секретарів банка» на першому шче курсі, jаких багато між молодіжьжьу тепер. Сама наjгарьачішча наша думка була: чим небудь і jак наjскоріше заплатити мужикові за те, шчо ми вигодувались і вивчились на jого кошт. Jак би начальство дісно і чесно пішло попереду нас в службі мужикові, — ми б пішли за начальствомъ, забуваjучи на час наше республіканство. Начальство ж топталось на однім місці, — або тьагло назадъ, — ми пішли сами собі на своjу службу. Начальство пішло проти нас, — ми стали jти проти начальства. Так проjшли часи 1859-62 рр. тоді, коли були школи недільні.

Ми завели ці школи, звісно, через те, шчо були молодіжь, республиканьці і хлопомане, — і дльа кого вже це одно було непевним, того тільки можна спитати: хто ж винен, шчо тільки зелена молодіжь, республиканьці та хлопомане підньались на таке діло, за котре мусили б узьатись старші і смирнішчі нас льуде, коли вони справді бажали добра народові? Одначе хоч ми були республиканьці і хлопомане, ми зразу, а хто і не разу, то скоро, побачили, шчо в школах, де сидьать діти по 10-13 років, ніjака проповідь політична не возможна, а особливо бунтовська проповідь. Нема на неjі часу, та про неjі j забудеш, jак почнеш вчити азбуки, або шчоту, та шче дітеj. Тоj, хто дума, шчо дітеj можна бунтувати в школі, показуjе, шчо він не був ніколи в школі і не розуміjе, шчо jе школа. Ми, хто зразу, а хто після двох-трьох проб, стали на тому іменно, шчоб залишити усьаку політичну пропаганду в школах недільних, а вчити дітеj грамоті, думати, розуміти природу, — бо розуміти природу може j дитина, а політику тільки тоj, хто спробуjе житьтье в громаді, се-б-то не раніше 16-17 літ. Ми стали на тому, шчо і така (мирна, чисто наукова) школа буде великоjу револьуціjеjу, — бунтом серед неписьменноjі землі, в котріj усьаке дума тільки, jак би ускубнути мужика, і ніхто не дума помогти

јому, і іменно через те старались вдержати цьу школу, поки мога. Коли начальство зменшило круг наук в недільних школах і показало, шчо воно ворогује проти школ цих, — кілька товаришів радили закрити зараз недільні школи: «хај, казали, робочі льуде побачуть, шчо студенти хотьать вчити јіх, а царь забороньа.» Більша часть нас не пристала до теј ради, — а поріщили держатись з најменшим, хоть би тільки з однієју грамотоју та шчотом јак најдовше. Та, бачите, недільні школи, замість того шчоб бути ділом бунтовським, шче всмирьали молодіж нашу, іменно через те, шчо були милі молодіжі тіј. І од же ж ніхто з тодішнього начальства, окрім кијівського куратора, доктора Пирогова, — дьакујучи котрому тільки ј можна було завести школи ті в Кијіві, а потім вже не можна було не дати зробити јіх і инде, — ніхто з начальства окрім Пирогова, не зрозумів цього.*) Все инше начальство згодилось з сенатором Ждановим, котриј писав, шчо недільні школи були ділом тајного товариства, котре заложилось в Харькові, і мало на цілі *ніспровержеңіје существујушчаго порьадка вешчеј і істребленије царствујушчеј дінастіјі.* Сенатору Жданову і тим, дльа кого був він кочергоју, прислугували арести в початку 1860 р. в Харькові і Кијіві кількох членів тајного політичного товариства. В всіј ьас про це перше в Россіјі за нового царьа *політичне діло* писалось в «Колоколі». Нам тепер не час говорити про нього. Скажемо тільки, шчо початок школ недільних вијшов зовсім не од тих льудеј, котрі були арештовані і покарані, јак члени того товарирства, і з усього товариства тільки пјать чоловіка на јаку небудь сотньу студентів кијівських, вчивших в школах, були вчительами в школах наших. Товариство те, јака б не була перша јого думка, основалось в Харькові в 1857 р.. а в 1860 р. вже розјіхалось і само забуло, шчо воно товариство. Ті кілька харьківців, шчо приїхали в Кијів, там в 1859-60 рр. нічим не показували свого політичного діла, јак тим, шчо читали і давали читати «Колокол» на сборах в недільу вранці. Цеј кружок «харьківців», в котрому було кілька розумних голов, мав своју заслугу і серед молодіжі кијівськоји, — але розмови на цих недільних зборах почали зовсім пријідатись і іменно ці сбори перестали, јак

*) Багато з того, шчо ми розказујемо, напечатано в записці Пирогова, в одповіді на записку сенатора Жданова, шчо робив секретне слідство про школи недільні пісьла того, јак урьад закрив школи недільні по всіј Россіјі. Ці дві записки, та шче звод усіх фактів про школи недільні, зроблениј кн. Ширинским-Шихматовим, по заказу міністра, та шче записка јакогось *Неизвѣстнаго*, шчо дуже розумно розбиваје поліцејську брехньу, напечатані були начальством секретно дльа себе, і заслугујуть того, шчоб хто небуть тепер јіх здобув і видав в ширшиј світ вкупі з рошчотом, јаке зло зробив урьад, забороньајучо недільні школи. Ми читали ті записки. та на лихо тепер не мајемо јіх під рукоју.

завелись школи недільні. Јак бува завше, далеко не всі гарьачі завсігдателі розмовних зборів пристали до діла не легкого, јаким були школи недільні. Шчиріјші з «харьковців» пристали до школ, хоч трошки посердились, чому јіх заведено без јіхньоји ради, і без розмов на недільних зборах, — і на зборах по ділам школьним также гарьачились, јак і другі про такі діла, јак «звуковиј метод», таблиці, шчоти і т. и, чисто школьні діла! Коли це несподівано і по случају напали на слід полузабутого товариства в Харькові і потім арестовали в Кијіві кількох харьківців, — і тільки харьківців, — (даказ про те, шчо те товариство перестало бути діјсним!) Потім сенатор Жданов писав, шчо *харьківське товариство* хотіло јакось-то вбити *у Петербурзі* царську семју недільними школами *у Кијові!!*

І така дурницьа помогла заборонити недільні школи по всіј Россији і, зупинити діло, которе так багато обіцьало! Цьа заборона була справдешнім бунтом! Вона показала народові, шчо добра школа, в которіј учать і не бјуть, — јесть справді бунт проти царьа, — і ми ј через десьаток років знали мішчан і робочих, которі тепер стали батьками, а колись вчились в нас в недільних школах хлопцьами, — і которі не инакше ј розумијуть причину, од чого царь заборонив *школи студентські* бо не хотив, шчоб льудеј вчили і не били!

І воно инакше ј не може бути з ділом бунту в школах! Тому ж самому навча і те польуванье на „бунтовшчиків,“ на „преступну проповідь в школах народних“, которој так пильно зајмујетьсьа наше начальство в остатні чотири — пјать років! само начальство несе бунт і політіку серед дітеј, в школи, само воно притьага туди бунтовшчиків, само переверта шчирих учителів на бунтовшчиків!

Ми далеко не супротивники ні проповіді про конечну переміну теперешних порьадків, ні навіть бунтів. Ми думајемо навіть, шчо в нас більше говорьать про такі вчинкі, ніж діјсно јіх роблььать, думаємо в загалі, шчо ті, хто зветьсьа в Россији ворогами теперішніх порьадків, говорить про пе-

реворот та про бунт, далеко смирнішчі льуде ніж про них думајуть, більш страшні здалека, ніж на ділі*). По крајніј мірі наших проповідників бунту народнього не було ніколи видно в ділі в тих місцьах, де сам народ бунтовавсь (напр. в Чигиринщчині, або в Воронежщчині 1875 р.). Але ми скажемо отверто, шчо діјсниј бунт і начальна школа дві речі, одна од другоїі далекі, — і перемішати їіх до купи, јак перемішујуть їіх урьад і дејакі з јого ворогів в Россіїі, можна тільки при наших порьадках і при тіј темноті думок, јака в јому виросла.

Петербурські „спасителі порьадку“ чули, шчо по молодіжі руськіј пішло слово: „ідіть в народ!“ Бачили вони книжкі проти царьа і панства. Вони і порішили, хто шчиро, а хто дльа того, шчоб лінше прислужитись перед царем та міцнішче забрати јогов руки — порішили піднььати крик, шчоб ратувати школу народньу і там ловити бунтовшчиків, — і наставили над школоју інспекторів піддратували проти нејі сердитих шче з часів волі крепацькоїі панів, підцькували попів, поробивши з них цілиј легіон шпіонів.**) І діјсно, — зловили в кількох

---

*) Доволі буде вказати на те, шчо у нас в остатні роки було наарестовано до 2.000 чоловік, а звісно тільки два случаја, коли арестовані попробували одбиватись од жандармів і прокурорів і шчо у нас жандарм і прокурор јде польувати на «новь» з меншоју опаскоју, ніж на бекасів.

**) Попи здавна були шпіони, — а тепер вони у нас просто закликані урьадом шпіонити. З остатнього отчоту обер-прокурору св. Сиподу бачимо, шчо калужськиј архијереј звелів своїім попам, — шчоб вони «старались узнавать о появленіи у прихожанъ вреднаго и возмутительнаго содержанія книгъ и употребляли мѣры къ истребленію оныхъ и *внимательно наблюдали за преподаваніемъ въ сельскихъ школахъ* и за нравственными свойствами учителей; о наблюденіяхъ же своихъ сообщали благочиннымъ для дальнѣйшаго распоряженія.»
Обер-прокурор, перепечатавши ці слова в свіј отчот, усе рівно, шчо звелів теж робити всім попам по імперіїі. Так то «царство не отъ

з учителів Хитру Механику і т. д. дознались, шчо хтось з них говорив з крестьанами і, певно, не в школі, про гајдамак і Пугачова, довідались, шчо де в кого переночували „народники“, або переховавсь (або переховалась) тікајучиј од жандармів проповідатель бунту. „Ось вам!“ Кричать спасителі, радіучи і скригочучи зубами „зловили, вирвем!“ Шчо зловили? Шчо вирвите? — Зловили те, шчо посіјали сами! Вирвете школу, котора вам давно очи вијіда!

„Спасителі порьадку,“ почасти од того, щчо вони нічого не бачили з роду, окрім петербургских канцільаріј і салонів, почасти по природніј дурості, не розуміјуть имено того, шчо проповідь бунту і школа не можуть бути в купі, — хоть добра школа і приводить до того, шчо такі порьадкі, јакі вони хотьать вдержати в Россіјі пропадуть раніше, чи пізніше. Нехај хто, бачучи народнье горе, піде в учителі сельські, або, коли маје гроші, заведе сам школу, щчоб запомогти народові і роскрити јому очі на причину јого горьа. Нехај він буде бунтовничик, навіть такиј,

---

міра сего» цілком записано в полицејських! Чудно тільки, шчо навіть «*Вістник Европи*», которij більш других товстих журналів в Россіјі пильнује про школи народні і глядить за пакостьами, јакі придумује министерство освіти, — з поводу шпионськоји заповіді калужського архијереја написав такі слова: «Въ этомъ нѣтъ еще полнаго (?) вторженія въ область мѣръ свѣтскихъ и ничего несогласнаго съ духовнымъ призваніемъ, хотя наблюденіе надъ «нравственными свойствами» учителей, казалось бы, (!) и излишне, — достаточно наблюдать за преподаваніемъ.» — От тобі ј на! скажеш. Та це ж гірше шче пруських «Миллерових регулятів», которі осудив сам В. Европи! Це конкордат Баховськиј, которij сам собі написав калужськиј архијереј, а обер-прокурор св. Синода росписав на всьу Россіју! Петербурськиј журнал образивсь більш усього в заповіді калужського архијереја, шчоб попи «строго наблюдали за появленіемъ въ ихъ приходахъ людей стороннихъ, невѣдомыхъ» і т. д., — і бојітьсьа јак би не вијшло «непріятностей» дльа учених і членов «правительственныхъ коммиссій, инженерів і т. д. Ну, ці шче одібјутьсьа јак небудь од попівськоји причепи, а вже бідних учителів отдано попам з головоју!

шчо хоче бунту зараз і вірить в нього. Нехај він дивитьсьа на діло сельського учительа тільки' јак на привід, (средство) јак дијти до народу, шчоб навчати бунту. Але перед ним діти. А діти битись ні з косами, ні з ножами не можуть. Повернетьсьа сьуди-туди бунтовшчик — учитель, та або покине школу, або коли він дијсно здольниј бути вчителем, він польубить дітеј, школу, почне думати, јак би лішше вивчити дітеј читати, шчитати, думати, говорити, бути добрими і правдивими серед себе. І ось вже школа дльа нього не привід тілько, а ціль житьа і праці. Усьаке діло тоді јде тілько добре, коли чоловік јому посвьачујетсьа увесь: бунт,—так бунт, школа, так школа Правда, усьакиј вчитель і не бунтовшчик, коли в нього розум широкиј, скоро розбере, шчо добра школа не може бути серед голодного і холодного народу, поруч з тими льудьми і порьадками, которі на тому стојать, шчоб обідрати та задурити народ, — а все таки він бачитеме ј те, шчо тут послідок стаје причиноју, а причина послідком, шчо така, або інша школа вироста, або сохне од таких, або інших порьадків, а порьадки ті переміньајутьсьа і школоју, — і держатиметьсьа такиј учитель за своју школу руками і ногами і всеју головоју. Коли такиј учитель зна про западниј европејскиј соціалізм, хоче шчоб і наш робітник читав соціалістичні книги і газети, збіравсь на сходи, посилав виборців на конгресси (зјізди) всесвітньоњі спілки робітників, — тим паче старатиметьсьа він, шчоб діти јого вчились читати та думати, тим менше јому буде часу говорити з великими про бунт,— бо про нього тільки ј можна говорити з великими, а не з дітьми. Такиј вчитель заведе „нові порьадки“ попереду в школі, виготовить там з дітеј но-

ву, не задурену породу льудеј і дасть з себе зразок *нового чоловіка.* Це буде діло трудне і сміливе, мало чим легче од діла прьамого, і умілого револьуціонера і труднішче, ніж дати мужикам одну - дві книжки і піти за те на Сібір, коли про те довідајетьсьа начальство. І коли б наші „спасителі порьадку“ сказали просто і јасно, шчо вони іменно і бојатьсьа такого бунту доброју, не задурьујушчоју школоју білш усього, — на них би ј нарікати ніхто не міг би. Так нехај же просто і јасно і скажуть, шчо јім іменно страшна школа, котора вчить думати, а не забива паморoки!

Ні, — вони цього не смјуть сказати просто, а хітьтву, чи не хітьтьіу, доводьатк діло до того, шчо шчириј чоловік — учитель не може вдержатись в Россіјі. Він або скалічить душу своју, зледашчіје, або кине школу, або кинетьсьа на перше опасне діло, шчоб тільки зірвати злість — і згіне не за своје діло!

Сільськиј учитель — кинутиј в нас без помочі, без ради освічених льудеј, без бібліотеки, усьакиј над ним сбиткује, гордује ј усьакиј чипльаетьсьа до нього шпіонить над ним: поліціја, пани, попи, і інспектори. Школьниј урьад в Россіјі навить не маје і того звичају, которий завівсь по другим чиновницьким гніздам, — звичај злиј, але иноді бороньучиј чоловіка, коли нема другого захисту: це звичај стојати за „свого чоловіка“ проти чужих. Чи через те, шчо школьниј урьад в Россіјі здавна вважавсь за шчось, мов, лишнье серед других, чи через те, шчо він набитиј софістами і кајушчимисьа Магдалинами, (бо все ж таки льуди вчились чомусь, сами колись розуміли, де раки зімујоть, сами часом гарьачились з за добра і волі). Магдалинами „лібералізму, нігілізму, сепаратизму“,

котори минодї именно грїхи молодого часу (звісно легенькї), помогли виставитись з рьаду других, особливо в перед—недавнї часи, — і которі тепер думајуть, шчо начальство не забуло тих грїхів; — так ось хто јого зна, од чого більше, тілько школьниј урьад в Россіјі самиј причіпливиј і самиј полохливиј з усіх урьадів. Не приведи боже, зачепить хто учительа, та шче сільського, набреше на нього! Начальство за јого не заступитьсьа, навіть і тодї, јак само буде знати і говорити під рукоју, шчо учитель невинуватиј.

Ми нагадали, јак позаторік інспектор школ бігав в Балтському повіті по квартирах з становим і шукав «вредних» книг. Діло це розказано було, хоч не зовсім јасно, і в петербурських газетах. Почалось з того, шчо приїхав в школу інспектор, знајшов, шчо школа јде добре, похвалив учительа перед старшиноју і становим. На лихо собі учитель думав зробити парад по формі і покликав сусїднього попа правити молебен (тамошніј був занедужав). Піп опізнивсьа і в школу піти не посмів, — мабуть через те, шчо інспектор був родич архијереја волинського. (Більше ј резону не могло бути јому інспектором. І це не один примір в кијівському окрузї!) Поки інспектор був в классі, піп сидів в квартирі учительа, од скуки перегльанув хату і знајшов, — о страх! украјінські книжки, хоч і не заборонені цензуроју. Входить інспектор з хазьаїном-учителем. Піп тут же доносить. Інспектор робить гвалт, — і кличе станового вкупі обшукати квартиру учительа. Учитель по забитості россіјського чоловіка в шију їх з власноїі хати не виганьа, на шчо мав би право, а шче розказује звідки він маје книги: з сусідньоїі сахарні од служашчого там в конторі. Інспектор і становиј до того, обшукујуть квартиру і в того, — тој теж не бје їх в шију, а шче каже, шчо книги дістав од брата, мирового судьі сусїднього округу, члена географичного обшчества, виданьньа которого «Остап Вересај» і показује. — «Ето самаја вреднаја кніга!» кричить інспектор· «І обшчество ето не законноје!» Пишуть протокол і рапорт: становиј ісправникові, тој губернаторові,—інспектор в учебниј округ. Ј шчо ж ви думајете? Губернатор даје виговор становому, шчо не в своје діло впутавсь, об чим пише і округ; крестьане села і навіть піп пишуть за учительа, просьать, шчоб јого зоставити в селї. Попечитиль округа каже, шчо інспектор дурень, виговорьује јому за «перевишеньньа власті», — а все таки учительа проганьајуть з місьцьа і він тратить право, де б то не було, а по крајности в кијівськім окрузї, бути знову учитилем! «Не можна, кажуть кијівські школьні началь-

ники. Все одно, довідаjетьсьа міністерство, шче гірше буде, по всіj імперіjі служить забороньать!» Про шчо довідаjетьсьа?! — шчо в чоловіка були книги, дозволені пензуроjу?!

Отак то живе наш сільськиj учитель, мов заjець серед хортів. Не диво, шчо коли jого льубить народ, коли він не лакеj, — то jому не вижити серед шпіонства попівського, паньського, поліцеjського; а вже нехаj він дасть раду мужикам в самому законному ділі проти старшини, посредника, попа, пана, жида-арендарьа, — jому це не минетьсьа. Не диво, коли він думатиме, думатиме, — таj махне рукоjу на школу, послухавши тих, шчо кажуть, шчо школа — то пусте діло. І добре шче, коли він перемінить школу на діло користне народові — і не кінча просто шинком! Шчоб вдержати в себе льубов до школи і віру до неjі учителеві в Россіjі треба мати надзвичаjну силу характера.

І післьа того пекла, которе придумано в остатні роки дльа учителів і школ, міністр нар. освіти шче смів сказати за обідом десь над Чорним морем, де він літом крутитьсьа, шчоб бути близче до Лівадіjі, — шчо, мовльав, всьаким добрим учителем дорожить, jак сокровишчем! Треба було добре запевнитись, шчо в тих, хто слухали те, лоби мідьані, шчоб казати таке післьа того, jак список вигнаних з служби учителів і учительок, або таких, шчо не велено пускати в школи, виростав шчо місьацьа *).

До такого лиха з школами спільного по всіj Россіjі, у нас на Украjіні прикладаjетьсьа шче своjе особливе. У нас з самого початку учать мо-

*) Ми просимо тих, хто може, здобути і прислати нам тоj список, которнj тепер певно вже виріс далеко за сотньу душ.

воју чужоју, по книгам, шчо не пригнані до нашого краю і житьтьа. Це лихо таке, которе тьагнетьсьа десьатки років і само по собі може поставити наш народ позаду трохи не усіх народів в царстві руськім. І іменно цього лиха не хотьать бачити не тільки начальство, а навіть і більша часть тих, хто пеклујетьсьа в Россіјі про народньу освіту јак напр. комитет грамотності, педагогичне товариство, газети і земства. Одні не хотьать признатись, а другі бојатьсьа просто сказати шчо народ наш дійсно не розуміје, јак .треба, школьноји мови, котора шчо далі, все більш становитьсьа з мішаноји церковно—руськоји, пр ьамо московськоју. Не станемо розбірати тут, скільки в цьому винуваті самі українці, которі мало показали своіми науковими працьами, — словниками, граматиками і т. д., шчо мова нашого народу дійсно окрема од мови московськоји. Про це ми говорили не раз і не два. Тепер діло не в тім, — а в тім, шчо начальство в Россіји слухати не хоче про те, шчо народ на Україні не розуміје школьноји мови, а вольні і невольні слуги јого забивајуть всьаку споминку об тім або просто кажуть шчо це видумка лихих льудеј.

Ми ј не будемо приводити, шчо говорьать про нашу мову вчені језиковідці — чужі і наші, а покличимось на слова чоловіка, зовсім не ворога урьаду руського, зовсім не запеклого хлопомана і навіть не українцьа родом, — а тільки такого, шчо дививсь на школу не з канцільаріји, і бачив јіјі не один рік, жив в ніј, — і совісно росказује про те, шчо він бачив. Це барон Корф, звісниј в Россіји писатель про земство і школи, заложившиј десьатки школ мужицьких в Александровському повіті, Катеринославськоји губерніји. Ось буква в

букву, шчо вiн говорить в книжцi *Отчетъ члена Александровскаго уѣзднаго училищнаго совѣта, барона Н. А. Корфа. 1868 года.* (Печатано по распоряженiю Александровскаго уѣзднаго училищнаго Совѣта), на сторон. 87-88:

Говоря о школахъ III училищнаго участка и степени подготовки поступающихъ въ нихъ дѣтей, нельзя не принять въ разсчетъ того· что они говорятъ по малорусски и плохо понимаютъ *русскую* рѣчь. Если въ Великорусскомъ селѣ, которыхъ очень мало въ Александровскомъ уѣздѣ, обучаютъ чтенiю, то учатъ одному; у насъ же, обучая грамотѣ, вы преподаете *два* предмета разомъ: знакомите ребенка съ процессомъ чтенiя и обучаете его въ то же время русскому языку. Грѣшно было бы, еслибы школа позволила себѣ не постараться о томъ, чтобы сельскому населенiю сдѣлать доступнымъ языкъ образованныхъ классовъ общества; поэтому на изученiе русской рѣчи въ нашихъ школахъ должно быть, по моему мнѣнiю, обращено особенное вниманiе. Особенной похвалы въ этомъ отношенiи заслуживаетъ *Покровская* школа (учитель *Н. Т. Станиславскiй*), гдѣ малорусскiе дѣти, послѣ одной зимы обученiя, стали осваиваться съ оборотами русской рѣчи. Для того чтобы показать, что это достигается не легко, я позволю себѣ привести нѣсколько примѣровъ: читалъ ученикъ — «вышла баба на *поле* *) жать и *спрятала* за *кусты кувшинъ* съ молокомъ; *подобралась лиса*», и проч. Казалось бы, трудно представить себѣ что-нибудь легче этой фразы, между тѣмъ всѣ подчеркнутые нами слова учителю пришлось переводить на малорусскiй языкъ, потому что дѣти ихъ не понимали. Въ другой разъ читаемъ мы, что «лиса имѣла досаду на журавля»; предполагая, что слова — «имѣла *досаду*» не могутъ быть поняты, я сталъ объяснять ихъ ученику различными примѣрами и переводомъ, — и затѣмъ спросилъ его; «ну, что же ты читалъ про лису»? — Пишла лиса *до саду*, — отвѣчалъ ученикъ. Итакъ ребенокъ, вступая въ школу, не только не вноситъ въ нее никакихъ, самыхъ элетентарныхъ понятiй, но и не знаетъ того языка, на которомъ его будутъ обучать.

В другiј книжцi своiј *Русская начальная школа.* Руководство для земскихъ гласныхъ и учителей сельскихъ школъ (1876. Изданiе *пятое.* Книга

---

*) В Новороссiјi — *степ*

эта рекомендована особымъ Комитетомъ Министерства Народнаго Просвѣщенія вниманію инспекторовъ и учителей народныхъ школъ) б. Корф говорить:

Учитель, обучающій малороссовъ, долженъ хоть кое-какъ объясняться на этомъ языкѣ, иначе ему и въ голову не придетъ, напримѣръ, что слово *деревня* въ русской книгѣ можетъ быть совершенно превратно понято его учениками, такъ какъ по-малорусски это слово означаетъ строевой лѣсъ, слово *луна* означаетъ «эхо»; какъ догадаться объ этомъ, не зная языка? Мы коснемся ниже вопроса объ обученіи русскому языку инородцевъ и всѣхъ, которымъ онъ непонятенъ; если же мы здѣсь упоминаемъ о затрудненіяхъ этого рода, то потому' что хотимъ показать, что во многихъ мѣсностяхъ ученикъ, поступая превратно развитымъ въ школу, не обладаетъ даже и знаніемъ того языка, на которомъ будетъ происходить преподаваніе. Такая подготовка ученика не можетъ не отражаться на успѣхахъ учениковъ сельской школѣ. (стр. 44.)*)

Чѣмъ менѣе инородцы чувствуютъ потребность въ сближеніи съ русскимъ народомъ, чѣмъ враждебнѣе они относятся къ русскому кзыку, тѣмъ осмотрительнѣе и успѣшнѣе должна дѣйствовать русская школа, для того, чтобы привлечь къ себѣ инородцевъ.

Отсюда слѣдуетъ прежде всего, что русская школа для инородцевъ отнюдь не должна посягать на національную особь инородцевъ и все, что ей дорого: религія, обычаи инродцевъ, должны остаться не прикосновенными; языкъ инородцевъ долженъ найти мѣсто въ русской инородческой школѣ, на сколько онъ не помѣшаетъ изученію ими русскаго языка; пѣсни и историческіе разсказы, хотя бы послѣдніе и совершались на русскомъ языкѣ. должны напоминать инородцамъ о преданіяхъ ихъ національности, для того, чтобы національное чувство ихъ было внѣ всякой опасности въ русской школѣ, которая явилась бы въ глазахъ инородцевъ учрежденіемъ, воспитывающимъ дѣтей въ уваженіи ко всякой національности и обучающимъ русскому языку, какъ такому, безъ котораго невозможно обойтись инородцамъ, живущимъ въ Россіи, и кото-

---

*) Јак бачито, барон Корф прирівньује школу з казенноју мовоју серед украјінців до школи серед *інородців.* Об цих він говорить далі. Ми вважајемо небезінтересним привести шче кілька слов бар. Корфа, корорі просимо читательа прирівньати до того, шчо говорили ми про *Читанку* дльа школ в нашіј Украјіні і шчо вважалось нашим начальством за бог зна јакиј «сепаратизм».

торый со многими можетъ соперничать въ багатсвѣ и красотѣ. Только та русская школа, которая пойдетъ такимъ путемъ, доведетъ питомцевъ своихъ до любви къ Россіи, какъ отечеству, въ которомъ всему разноплеменному населенію дышется легко. (стр. 191 — 192.)

Здаjетьсьа післьа таких примірів, jак *спрьаталась, деревньа*, і т. д. тьажко було б споритись проти того, шчо треба б хоч починати в наших школах вчити по нашому, а опісльа вже переходити до московськоjі мови, jак і радили в своjі часи (1862-63 рр.) вчені педагоги К. Ушинскіj, Вессель, —учителі киjівського округа (дивись низче) і jак про це писали ми кілька разів в петербурських газетах і журналах. Нехаj мова украjінська буде справді не окрема мова, а тільки те, шчо вчені кажуть *діалект*, jак напр. т. зв. нижньа німецька; нехаj в шкоках вишчих вчать по московському.

Ми можемо думати інакше про нашу мову, ми можемо бажати, jти до того, шчоб хоч коли небудь нашоjу мовоjу вчили і в гимназіjах і университетах. Ми вважаjемо, jак і бар. Корф, шчо це велика біда, jак jесть дві мови двох одрубаних станів льудських, — панів і мужиків. Та тільки ми друге виводимо з того, ніж бар. Корф, котриj говорить тільки про теперешні порьадки. Ми в загалі думаjемо, шчо не треба бути панам і мужикам, — а всі мусьать бути робочими мужиками тільки з паньськоjу волеjу і паньськоjу освітоjу (звісно не такоjу, jаку тепер маjуть і пани в Россіjі). І коли говорити, шчо мусить стати з панами і мовоjу jіх, то звісно буде більш по правді і легше, шчоб гірстка панів помужичилась, ніж шчоб миліjони мужиків перевернулись на панів. Але це таке діло, шчо не скоро шче буде. До того

треба јти великоју працеју і над панством і над мужиками.

Але тепер ми б нічого не казали проти того, шчо в наших гмназіјах і універстетах учать по московському, а не по украјінському, — вже через те одно, шчо на нашіј мові нема тепер наукових книжок. Ми тільки б бажали, шчоб і на московськіј мові давали нам справдньу, чесну науку, не забивали голов і не мовчали і про наш народ, його минувше, теперішніј стан, про його мову, — шчоб не спиньали книг, нашоју мовоју писаних, не перешкоджали пробам вести в гору вашу „мужицьку“ мову. З того б не було шче такоји јавньоји шкоди, јак з того, шчо сільську дитину садовльать за книгу, по чужому писану, бо јак там не јесть, а панська ј попівська, чиновницька дитина вміје по московському по більшіј части ліпше, ніж по „мужицькому“, по украјіньскому! Вп]ать однако скажемо, шчо ми вважаемо поділ мови на паньську і мужицьку за велику біду дльа всьакого народу, а особливо дльа нашого. У нас все, шчо піднімајетьсьа науко]у над народом, все те јде на користь народові чужому, а не нашому. Кажуть, шчо ј московськиј мужик не все розуміје в книзі, в газеті, — шчо ј на Московшчині јесть панська мова і мужицька. Тут јесть крихта правди, — але в Московшчині не так книжна, паньська мова одмінна, незрозуміла народові, јак в нас. Хоть і в Московшчині нема путньоји народньоји школи і мало хто серьјозно думав об освіті народніј, нема упорьадкованого письменства дльа народу, — та все таки там не стојіть такоји стіни між книгоју і мужиком, јак у нас. Московському мужикові хоч дешчо перепада з того, об чім думајуть письменні льуде, об чім вони говорьать в книгах, газетах;

на московського мужика працьујуть письменні льуде не тільки московські, а ј наші, хоть косо, коли не просто, — і розум московського мужика все таки ширшаје, мова јого багатіје, — і на наш кошт. А наш мужик......., шчо сто років назад стојав вишче московського освітоју, гостротоју розуму і навіть де в чому рукодільноју зручностьу, тепер вјане на корньу, стојучи більш сотні років на одні́м місці, — ні! навіть забуваjучи ј те, шчо в јого було памјать о своїј волі перестаjучи дивитись на себе, јак на рівного з другими чоловіка. Чужа мова в школі дльа нашого мужика несе јому нову муштру більш ніж освіту, јака вона не јесть в школах казенноjі Россіjі.

Јак псујетьсьа душа не тільки нашого, але ј московського народу через те, шчо мова нашого народу вважајетьсьа за низчу, ніж московська, а московська за паньську, показује напр. такиј случај. Позаторік в Кијіві завели денниј пријут дітеј робочих. Більша часть дітеј. малоліток не старше 10 років, були діти поденшчиць кијівських украјінок. Одна дитина попалась з чисто московськоjі сімjі, — і ось цьа девјатнлітньа дівчина, бачучи, шчо другі дітки говорять по мужицькому, то-б-то по украјінському з бариньами, членами пријутського комітету, давај зараз поправльати тих дівчат: «так нельзьа гаваріть, зачьем ти па мужицкі гаваріш?! стидна так!» Ну, просто хоть зараз јіјі в інспектора народних училишч наставльај. — На силу јіјі втихомирили, і заспокојіли засоромившихсьа дітеј, ростолкувавши, шчо нікому не стидно бути тим, чим він јесть з роду. І однакож те, шчо дами-урьадниці пријуту втихомирили дівчину-інспектора і не дали завестись між дітьми аристократіјі і паріјів, — це вже було, коли хочете, незаконно! Слава богу, шчо це був прі́јут, а не школа! Так јак це був пријут, а не школа, то можна було дамам одважитись шче на одну річ, теж розумну, але теж незаконну. Треба було чим заньати дітеј окрім рукодільноjі роботи. Чим же ж јак не бајками? Попробували Крилова чудові бајки, — але вони тим іменно і чудові, шчо до останнього слова московські, архимосковські. Разказали јіх дітьам кіjівських поденшчиць: ні, не виходить так, не бере! Одважились дами на таке: Крилова не кидать, але розказувать і украјінські бајки Глібова. Дітьам це вподобалось, — і було јак јака бариньа каже: «а ну, дьеті, розкажітьс басньу!» — діти питаjуть: «а јаку? *вашу*, (паньську, Крилова), чи *нашу*, (мужицьку, Глібова)?

Так таки дітки кијівських поденшчиць і не признали кијівських таки баринь за одну породу з собоју, јак ті не придобрьувались до них. Шчо ж було робити кијівськім-бариньам, вже з одного чоловікольубства, (філантропіјі) коли не з хлопоманіјі? Почать і між собоју хоч перед дітьми говорити по мужицькому?! Але ж це бунт, хлопоманіја, сепаратізм! Ми однако признались, шчо і не допустити дітьам поденшчиць, і без того вже соціально паріјів, поділитись шче на касти по племені, — було бунтом, сепаратізмом. Правда — «чоловічество повеліваје,» јак каже хтось в кумедіјі Шаховського Козак-Стихотворець, повеліваје не псувати льудеј, ні мужиків, ні панів, ні кацапів, ні хохлів, — «чоловічество», педагогіка, навіть христіанство «повеліваје, —а *пан тисьацькиј ні!*»

Однако ми ј не схаменулись, јак написали донос на кијівскиј приіут! Так колись післьа нашоји статьті на ту ж думку, шчо ј тепер, в №93 СП. Відомості 1866 р. «О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка», написав невольниј донос в тіј же газеті горьачиј земець черниговсько-полтавськиј д. Ігн. *Закревськиј* на одну школу в Полтавшчині, похваливши јіјі, шчо вона іменно, јак слід, лучить науку і на украјінськиј і на московськиј мові. Полтавські доносчики училишчного совіту, архиреј та діректор гимназіи *Кульжинськиј*, шчо тепер директором народніх школ в Черниговшчині, јак почали шукати, де така школа, то таки ј знајшли, до кого причепитись, і трохи не довели до кіньцьа справди одну з најліпших школ в Россіјі, школу д. Лесевича в Лубеншчині, і викурили з неји до чиста лубенськиј дух. Певно буде теж саме і з кијівським духом в кијівському пріуті, післьа нашого доносу. Нам јаке діло! Нам цьа статьтьа не пошкодить јак не пошкодила статьтьа д. Закревського јого карјері, — бо він тепер став з полтавського земцьа обрусителем в Польшчі, се б то председателем окружного суду в Варшаві. Дасть бог, і ми там будем, може шче ј прокурором, јак багато з бувших лібералів, радікалів і украјінських сепаратистів в Россіјі! Ми вже, звісно, тоді не писнемо, јак де небудь скрутьать школу, або пріјут дітськиј, — шче ј сами скрутимо. А вже обиск зробимо, — первиј сорт! А буде в Россіјі констітуціја, — шчо ж? Ми ј тоді не знатимем, шчо робити. Та, дасть бог, і тоді «обрусеніје» не перестане. А на те, шчоб вибрехатись, та увірити всіх, шчо так і треба робити, јак ми робимо, јак в нас робльать, — розуму і сміливости і в нас стане.

Ажє ось про школу народньу јак брешев нас начальство! Слухајт е далі·

Кажуть напр., шчо народ наш не осібна порода од москалів, а тільки крајова одміна, а мова нашого народу не осібна мова, а діалект, письменна ж мова московська спільна і нам і москальам, і мусить багатіти нашоју спільноју працеју, јак багатіла досі.

Хај буде і так! Тільки не думајте,шчо ці слова треба брати навсправжки! Ні! Мову нашого народу не шанујуть і так, јак *само ж наше начальство навча шанувати діалекти через ті книжки, котрі воно ж само похвальа читати учительам.* Ми бачили, шчо каже барон Корф в книжці, котору начальство радить читати учительам. Гльаньмо тепер в другу книгу, теж похвалену начальством; по книжці тіј можуть учитись в учительських семинаріјах. Книга та Дитеса: *Методика Первоначальнаго Обученія СПБ.* 1876 *г.* а в ніј ось щчо написано про народні діалекти: (стр.177-179)

Не подлежитъ сомнѣнію, что было бы крайне вредно какъ для обще-національнаго, такъ и для практическаго образованія дѣтей, если бы школа ограничивалась мѣстнымъ нарѣчіемъ; напротивъ, собственно учебнымъ предметомъ въ народной школѣ долженъ быть, какъ сказано выше, литературный языкъ. Но въ тоже время было бы ошибочно, если бы учитель вздумалъ или совсѣмъ не обращать вниманія на нарѣчіе дѣтей, или старался вовсе искоренить его, или даже сталъ бы осмѣивать его. Такая ревность учителя сбить дѣтей съ толку сдѣлаетъ ихъ застѣнчивыми и молчаливыми. Учитель не долженъ поселять въ дѣтяхъ презрѣнія къ ихъ родному нарѣчію, но онъ долженъ только показывать имъ, какъ слова и выраженія, употребляемыя ими, говорятся и пишутся на литературномъ языкѣ. Поэтому, необходимо, чтобы учитель былъ знакомъ съ нарѣчіемъ той общины, того округа, въ которомъ находится школа его, но въ то же время онъ долженъ вполнѣ владѣть литературнымъ языкомъ. Относительно положенія въ народной школѣ мѣстныхъ нарѣчій, вполнѣ справедливо говоритъ *Грассманнъ* слѣдующее: «Важное значаніе, какое я придаю обученію родному языку, служащему, по моему мнѣнію, источникомъ истиннаго развитія, побуждаетъ меня повторить здѣсь высказанныя въ различныхъ мѣстахъ мысли, а именно: рядомъ съ верхне-нѣмецкимъ діалектомъ, какъ обще-литературнымъ и разговорнымъ языкомъ высшихъ сословій, не должны быть пренебрегаемы и нарѣчія той или другой страны,, употребляемыя покрайней мѣрѣ низшими классами: они должны входить въ кругъ обученія въ народной школѣ. Эти такъ называемыя низшія нарѣчія по многимъ причинамъ, какъ теперь почти общепризнано, заслуживаютъ особеннаго вниманія и ни въ какомъ случаѣ, по крайней мѣрѣ насильно, не

должны быть вытѣсняемы. Не въ верхне-нѣмецкомъ только, но въ совокупности всѣхъ нарѣчій, воплотился духъ нѣмецкой націи, и по крайней мѣрѣ нарѣчіе, господствующее на нашей родинѣ, въ мѣстѣ нашего пребыванія, заслуживаетъ полнаго вниманія для каждаго обитателя этой мѣстности. Если при этомъ справедливо (а филологи признаютъ это безспорнымъ), что глубокое пониманіе какого—либо языка пріобрѣтается впервые путемъ сравненія его съ другими языками, и что высшія школы въ изученіи многихъ языковъ имѣютъ превосходное средство къ тому, чтобы ученики ихъ пріобрѣли болѣе глубокое пониманіе роднаго языка, то въ народной школѣ хотя нѣкоторою замѣною этого можетъ служить основательное и подробное сравненіе верхне-нѣмецкаго съ одимъ изъ низшихъ нарѣчій.

Гльаньмо в недавньу (1877 г. № 5) книжку журнала „*Народная Школа*“, на которому стоjіть напечатано: *Одобренъ Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія и учеднымъ комитетомъ при Св. Синодѣ*“. Там знаjдемо і примір, которий мусив би пристидити наших казенних просвітителів, jак би в них була крихта стида. В статьті тогож барона Корфа „*Утилитарное и развивающее обученіе въ народномъ училищѣ*“, на стор. 6 описані школи в Берні в Швеjцаріjі ось jак: „учительница на первое время не только не исправляетъ рѣчи учащихся, но сама говоритъ съ ними не по нѣмецки, но на діалектѣ народномъ, которымъ ребенокъ говоритъ въ семьѣ и только *послѣ* того, какъ дѣти, на народномъ нарѣчіи, усвоятъ извѣстную мысль, учительница выражаетъ ту же мысль на нѣмецкомъ языкѣ, причемъ дѣти выучиваютъ сначала отдѣльныя слова предложенія и затѣмъ постепенно пріучаются къ связному произношенію ихъ. Въ бернскихъ школахъ на столько дорожатъ доступностью для учениковъ того языка, на которомъ онъ отвѣчаетъ на вопросъ учителя, что и въ старшемъ класѣ, *послѣ деяти лѣтъ обученія*, учитель не рѣдко, въ случаѣ неясности или не-

точности отвѣта ученика на нѣмецкомъ языкѣ, приглашаетъ его выразить свою мысль на народномъ нарѣчіи. на „бернскомъ“ діалектѣ и подобные пріемы оказываются необходимыми тамъ, гдѣ разговорный языкъ (бернскій діалектъ) на столько близокъ къ книжному нѣмецкому языку, которымъ говоритъ и всякій учившійся швейцарецъ, что при основательномъ знаніи послѣдняго діалектъ совершенно понятенъ. И такъ вопросъ о соперничествѣ нѣмецкаго, официальнаго языка въ Бернѣ, съ „діалектомъ“, народнымъ нарѣчіемъ, употребительнымъ даже въ высшихъ слояхъ общества, поставленъ въ бернской школѣ такимъ образомъ: преподаваніе *начинается* на народномъ нарѣчіи, какъ вполнѣ понятномъ дѣтямъ, при чемъ постепенно изучается нѣмецкій языкъ; за тѣмъ учитель преподаетъ всѣ предметы по нѣмецки, но продолжаетъ пользоваться нарѣчіемъ, какъ языкомъ вспомогательнымъ, которымъ дорожитъ всякій гражданинъ Берна, не только не помышляя объ изгнаніи нѣмецкаго языка изъ школы, но считая, напротивъ, основательное изученіе его одною изъ основныхъ задачъ элементарнаго курса“.

Кілька років назад (1863-64) в самому Журналі М. Н. Просв. такі звісні в школьному ділі льуде, јак К. Ушинскій, Водовозов, в журналі „Учитель“ Вессель, — до недавнього член совіта министра, — прьамо прикладали погльади ці до украјінськоjі школи, прьамо казали, шчо на Украјіні треба починати вчити хлопців з јіх ріднојі мови, а потім вже переходити до казеннојі, москоаськојі, казали, шчо треба зложити такі читанкі, де б були приміри укрејінськојі пісні, казки, приказки, повісти вірпів, шчоб читати хлопцьам. Ми привели слова цих писателів в статьті „Народныя нарѣчія и мѣст-

ный элементъ въ обученіи", де цікавиј читач знајде і погльади на це діло звісних писателів в Германјі і Францјі (новішчі Рихтер, Бреаль). В тіј же статьті ми показали, јак од натиску заграничнојі науки вбільшуетьсьа і в Россјі пошана до мужицького побиту, до мужицькојі мови в школах і в школьних книгах, але зовсім не украјінськојі, а тільки до московськојі, јак стајесьа через те именно, шчо чим ліпше пишуть книги школьні дльа Московшчини, тим гірші вони дльа других крајів Россјі, јак наша Украјіна, тим дальше од житьа нашојі Украјіни. Післьа того јак писана та статьтьа діло шче стало гірше. Вже в книзі К. Ушинского „Родное Слово" багато внесено частного, московського житьтьа, (картини, пісні, пословиці і т. д.), — а тепер книгу ту заміньа по школам і в наших крајах вже цілком мужицько-московська і, јак така, дуже добра книга „Родной міръ" Попова. — „Рідна мова", "Рідниј світ"! — добрі слова. Та кому рідні? Московцьам, — чи украјінцьам? Шчо одному рідне, другому чуже. Ось напр. в книзі Попова на першому ж листку з тридцяти слов пјать зовсім чужі украјінцеві: *сор* — смітьтьа, *кусокъ* — шматок, *мука* — борошно, *рожь* — жито, *кожа* — шкура; шосте слово јесть не так — *сума* — сумка, а властиво московська *сума* — у нас торба; сьоме *роза* — по украјінсьчому рожа, — далі шість слов подібні, але говорьатьсьа по украјінському инакше: *рама* — рьама, *рожокъ* — ріжок, *ножъ* — ніж, *носъ* — ніс, *сѣно* — сіно, *рѣка* — ріка. Значить, на 30 слов книги, котору треба дати в першиј тиждень нашому хлопцеві, сказавши јому, шчо це јого рідна мова, 13 одмін од властиворіднојі јому мови. Не знајемо, чи можна шче знајти більшу дурни-

цьу! Писали б просто — казенна мова, назвали б книгу „Казенное слово“, — „Казенний міръ“, — то так би вже всі ј знали, чого хотьать наші Соломони народньоїі школи.

Тепер же нічого не розберещ, — і тільки льуди в гріх вводьатьсьа. Ну, шчо ж буде, коли нап. учитель, навіть і не думајучи про те, чи там окремна, самостојача, письменна мова, наша украјіньська, чи ні, чи треба, шчоб неју вчили і в университетах, чи ні, а просто, начитавшись Педагогики Юркевича, Дидактики Діттеса, — і т. і., возьме поступати так, јак радьать Діттес, Корф, јак роблыать в Швејцаріјі і в Германіјі, — де пісьні јакого небудь голштинцьа Грота, або алеманцьа Гебельа читајуть в школах на јіх рідних діалектах і в јіх крајах і инде,? Шчо јак він в Полтавшчині заговорить в школі по украјінському, або, не дај боже, прочита дітьам бајку Глібова, пісньу Шевченка, повість М. Вовчка? Де він опинитьсьа?! А буде те, јак говоритьсьа в одному розказі Шчедрина: „наукам обучајут, — а заблуждатьсьа, то-б-то по наукам робити, — не позвольајут.“ Аджеж учительа М. Лободовського прогнано з народньоїі школи в Городишченьськіј сахарні Кијівськ. губ. Черкаськ. пов. за те, шчо він толкував ученикам-украјіньцьам слова в книгах по јіхньому, або јак інспектор *Солнцев* *) доніс Попечительу Округа „переводилъ ученикамъ одинъ стихъ евангелія отъ Матѳея по-малороссійски.“ Попечитель доніс Міністру гр. Толстому. *Міністр Народньоїі Освіти* оповістив „Вѣдомство министр. народ. просвѣщенія“

---

*) Цеј Солнцев попереду був 28 років учителем латинського язика в тамбовськіј гимназіјі, ну, і інспектор з јого через це повинен бути на диво тьамучиј — та шче на Украјіні.

по всіј Россіј, шчоб Лободовського за таку *надзвичајну провинністъ* не пријмати ніде за учительа. Або знов учительа коло Балти, про котрого ми казали вишче, прогнали за те, шчо в јого хаті знајшли українські книги. Ні одна книга українська не записана в список тих, шчо можна держати в сільських бібліотеках не дльа того, шчоб вчитись по ніј, а шчоб тільки давати ученикам читати дома, або держати учителеві, јак поміч. А мов на сміх министерство похвалило і скрізь в школах је третье виданьньа книги. „Де шчо про світ Божиј“ — тільки в перекладі, “*Свѣтъ Божій, — переводъ съ южнорусскаго*“, — а в виходьачому в Кијіві на казенні гроші журналі Андріјашева „Другъ Народа“ печатајутьсьа переклади з Шевченка, — з українськоји мови на московську — *дльа українців*! і потім містьатьсьа також і в „*Книгу для чтенія*“ в українських школах того ж Андріјашева.

Хај хто хоче судить, чи јесть тут хоч крихта глузду!

Скажуть, — та најмити міністра нар. просвіти і кијівські доносчикі з университетських професорів в „Кіевльанинѣ“ і „Русскомъ Вѣстникѣ“ і говорили, — шчо добре в Германіјі шанувати діалекти, пісні мужицькі, казки і т. д. Так там же нема бунтовшчиків, јак наші українські хлопомани, шчо хотьать царство руське розділити, хотьать вигнати зовсім з школ українських мову Пушкина і т. д. Ну, нехај і хотьать! А „діалект“ же, а школа, а народ чим винні! Чому ж ці самі міністерські најмити не напишуть таких книг, јак требујуть Ушинскиј, Ріхтер, Бреаль, книг, без усьакого бунтовського духу, але таких, јакі навча робити всесвітньа наука про школу, — таких, *ко-*

торі б јішли од близького, рідного, до далекого, чужого, — шчоб в јіх нехај би була і мова Пушкина і казенних бумаг, — та булаб і рідна нашому хлопцеві українська мова, рідна пісньа, казка і т. д., хоч поруч з вашим „Ужъ какъ палъ туманъ на сине море“ і т. д.?

Тричі на нашому віку ставилось так смирно діло про народньу українську мову і образи житьтьа в школі на Україні.

В 1862—63 рр. піднімали це діло українці і не українці, а навіть признані педагоги (Ушинскиј, Вессель і др.), навіть казенні педагоги*). На половину піддержували наших і московські славјанофили („День“ Аксакова). Тоді забили це діло крики про „сепаратізм“ українскиј. Мудрі льуде порішили, шчо українців підбива стојати за своју момову не наука всеевропејська, а „польська інтріга“. (Дивись далі).

Двічі після того піднимали це діло ми самі і обидва рази в тих *границьах, јакі одводьать крајовіј мові, діалекту, всі тьамльучі льуде*, — *не чіпајучи казенноја мови ні в вишчих школах, ні навіть не радьачи вигнати јіј зовсім з школ сільських на Україні*. В першиј раз це ми зробили в №93 „С. П. Відо-

*) Дивись «*Замьчанія на проэктъ устава среднихъ и нисшикъ учебныхъ заведеній*», Каз. вид. т. I., стор. 157 — мнѣніе совѣта 2-й Кіевской гимн., 195 — инспектора ея Чалаго (потім діректор білоцерковськ. гимн. і Ніженськ. лицеју). стор. 313, 314. мнѣніе дирек. *Волынск. Гимн. Пристюка*,(потім директор-обруситель в Польшчі,) і потім директ. учительск. семинаріјі в Чернигові.) стор. 396. мн. учит. *Барскаго* (тепер інспектор гімн. в Жітомирі) стор. 9. — т. III, стор. 26, 27. — Совѣта *Ревенск. Гимназ. и директ. Теодоровича*, (потім обруситель в Польшчі). стор. 114. *совьта Новгородсьверск. гимн.* стор. 80; — мн. *сов. Черниговск. гимн.* Інтересно, шчо совіт университету кијівського не тілько не піддержав голосу гимназиј, шче просто радив викинути з уставу училишч слово «*отечественный языкъ*», шчоб хто не подумав про «*рідну мову*». (Замѣчаніе, III, 490.) Университет стојав значить проти науки про школу і народньу рідну мову, —за *казенну* мову.

мостеј“ 1866 р. з поводу заміра земства чернигівського заложити семінаріју учительську, і нікчемноји „Книги для народныхъ школъ“, котору привіз з Вільни в Кијів куратор кн. Ширинскиј — Шихматов, тепер товариш міністра нар. освіти. В другиј раз в Августі 1874 р в „*Вістнику Европи*“ в згаданіј статьты „*Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ воспитаніи*“. І обидва рази забивали навіть і розмову про це важне діло невіжені льуди і најмити казенні.

Іак забивали, — це теж мальује стан діл в Россіј, і через те ми мусимо тут де шчо росказати з такого шчо чипа і наші особисті діла.

Далі буде розказано, јак завелась в Кијіві „Временна педагогична школа“ в 1862 р., јак там тоді поставлено було діло народньоји школи і мови. Тепер доволі буде сказати шчо тоді навіть начальство (міністерство Головина, попечитель Вітте, інспектор округу Тулов) не жахалось народньоји украјінськоји мови в школах. Дльа початкового читаньньа учеником були навіть напечатані на казенні гроші „Бајки“ Глібова. А коли з поводу трьохјазиковоји брехні панськоји, попівськоји і московсько-катковськоји урьад заборонив в 1863 р. усьакі педагогичні книги украјінські, та все таки верховодці діла школьного в Кијіві шче не зовсім було забули школьну науку. Вони розуміли хоть те, шчо треба зложити дльа наших школ Читатку (Книгу для чтенія) хоть і всьу писану казенноју мовоју, але усе таки таку, шчоб говорила нашим хлопцьам про те, шчо коло них, і не різала вухів дуже вже незрозумілоју чужоју московшчиноју. Тоді до „Временноји Педаг. школи“ і до того, шчоб зложити читатку покликано було між іншими ј нас. Памјатајемо, шчо ми і д. Пилип Левицькиј мусили написать часть географичну, дд. Сліпушкин (інспектор 2 гимназіјі) і Антонович (тепер профессор кијівск. университету) часть історичну, учитель дівочого інституту Судовшчиков (потім по доносу Јузефовича висланиј в Костромську губ. і там умершиј) — поступенне читаньньа на мові московськіј, прилагоджене до розумінньа хлопців украјінських, і т. і. Ми всі працували, јак могли. Де в кого працьа була вже готова. Судов-

шчикову вже за јого кінчену працьу було заплачено половину ціни.

Коли це д. Вітте переведено в Варшаву, а до нас прибув попечителем округу з Вільні кн. Ширинскиј-Шихматов. Це чоловік перш усього зовсім, јак кажуть, невинниј в науках, бо вчивсь він тільки колись в морському кадетському корпусі. (А був однако начальством над двома університетами і тепер товариш того міністра, шчо пеклујетьсьа про классицизм! Воно правда і гр. Толстој в латинах не дуже далеко зајшов, а в греках шче близче, а кн. Ш. Ш., ставши попечителем в Кијіві, особим ціркульаром печатним радив учителів звернути увагу на статьтьу Де-Пуле в „Дні,“ в котріј ставивсь особиј классицім, не греко-латинськіј, а староруськиј і церковно-славьанскиј.) На стільки кн. Ш. Ш. здібниј був рішати спори про мови народні, навіть славјанськи, видно хоч з того, шчо він колись казав нам самим, при двох свідках — директорах обох гимназіј кијівських, — шчо церковно-славјанська мова — це мати всім мовам славјанським, славјанськиј прајазик. Про украјінську мову він не знав навіть того, шчо учать в Россіјі по всіх грамматіках (напр. хоч Буслајева), а казав, шчо це, все одно, јак владимирськиј, або ніжегородськиј говор великоруськоjі мови. Такому неукові, в добавок повному јакогось татарсько-бојарсько-попівського духу (прадід јого був кримськиј бег, дід лежить свьатим на Афоні, дьадько був міністром при ц. Миколајеві післьа 1848 р., коли тој задумав вкоротити науку скільки мога) дістались школи на нашіј Украјіні. І дльа гімназіјі јого начальство було свого роду татарським лихолітьтьам і розгоном, царством дьаків, а дльа мужичих школ набіг Ш. Ш. був рівниј смерти того, шчо було начато хоч сьак-так. Кн. Ш. зіјшовсь з попами, скасував педагогичну школу, скасував всьу працьу над Читанкоју по татарському, не звертајучи уваги на працьу льудську. Він привіз з собоју Читанку віленську, зложену тамошніми попами. В першому виданьньу тіјі читанки були с т а т ь и н а п р о с т о н а р о д н о м ъ н а р ѣ ч і и, то-б-то на білоруському, а потім і іјх викинули. Така обкусана віленська читанка, дуже строго скритикована в самому „Журналі Мініст. Нар. Просв.“ д. Водовозовим — јавилась в Кијів вчити вже не жмудинів і білоруссів, а украјінців! Сам кн. Ш. Ш. бачив, шчо треба б було шчо-небудь помістити в ту книгу про Украјіну. Од староjі Читанки, шчо писалась в Кијіві, зоста-

валась статтьа Сліпушкина про Богдана Хмельницького, написана најприхилнішче до Московського царства. Кньазь Ш. Ш. думав було приньньати јіјі в своју читанку, а далі таки не згодивсь: „Ні, казав він Сліпушкину: не годітьсьа вона. Шчо не слово, те все здибајеш: р а д а, к о з а к, г е т ь м а н, — це все будить стару памјать, про те, шчо Украјіна була осібна, а тепер треба то все забувати!“ Так та статтьа і не побачила світу, аж поки не перејшов кн. Ш. Ш. в Москву. Тоді тільки осміливсь Сл — н напечатати јіјі брошурою, — та ј то з неји цензор Новіцкиј (бувшиј профессор філософіјі в кијівіс. универс., вчивший својіх студентів, шчо мислі не можна скувати) викинув усі у м о в и п е р е ј а с л і в с ь к і, — і тепер цьу брошуру продаје во славу Украјіни звісниј Созіген кијівськиј д Андріјашев. Вже розбірајучи перше віленське виданьньа Читанки Ш-го, д. Водовозов замітив, шчо в ніј все поставлено до-гори ногами: — попереду најменш зрозуміле, најдальше (церковно-славјаншчина), в середені казенне, та московське, а вже в самому кінці рідне ученикам, білоруське, і шчо треба усе оте переставити зовсім інакше і так, шчоб хоч третьа часть була крајевого, рідного дітьам, білоруського. Тепер в кијівському виданьньу не було вже нічого рідного ученикам украјінським, окрім хіба попівськоји статті про кијівські свьатошчі та стихів Хомьакова „Кијів.“ Все инше рачив полутатарськиј кньазь, шчоб забули діти наші з свого рідного, — а за те, мов на сміх над усім, шчо кажуть усі педагоги, украјінським дітьам піднесено повість з життьа костромського та під тітулом „народныя пѣсни“: „Гей красна земля Володимира!“ — „У ж ъ (по украјінські тільки г а д ь у к а) какъ палъ туманъ на синє море, а з л о д ѣ й-т о с к а (злодіј по украјінсьі тільки по-моск. в о р; т о с к а — слова такого нема) въ р е т и в о (нема по-украјінські) сердце.“

Окрім того всього книга була благенька, а в церковному виділі мала навіть скандали.

Через кілька часу кн. Ш. Ш. опамјатавсь. Раз приносьать нам повістку: просьать пријти до помошника попечительа в комітет, котриј мусить переробити книгу ту, прилагодити јіјі до кијівських школ. Пішли ми, але побачивши, шчо там за народ (Андріјашев, Радкевич і др. сотурудники „Кијівського Народн. Календарьа,“ в котрому шчо року, або 30 днів в Февралі напишуть, або Кутузо-

ва двічі уморьать і т. д.,) — ми зреклись більше ходити на тој совіт. Коли це в університеті здибав нас кн. Ш. Ш. — „Ви зреклись і т. д. і т. д. — Так, В. С. — Бачите, јак судити (критиковати), то вміјете, а јак помогти ділові коли вас просьать, то ј не хочете. — Ја цього докору не можу принньати, бо ја працьував над цим ділом, поки воно робилось так, јак по мојім думкам виходить. — Даремне думајете, шчо тепер воно далеко інакше робитьсьа. Ну, та об цім ми поговоримо; приходьте лиш, јак колись, то ми впјать за стаканом чају поговоримо. (Кньазь нагадував, јак колись втопив він в двох стаканах чају, шчо дав мені, начате було мноју, шчо јак ја був учителем гімназіји, діло Педагогичного товариства в Кијіві. Інтересне і це діло, але об нім не ма місцьа говорити.)

А шчо кньазь докорьав мені крітікоју, то це було ось з јакого поводу: Јакось через рік післьа того, јак прије̂хав в Кијів кн. Ш. Ш. і повалив і помертвив усе, шчо було зроблено до нього дльа народніх школ, јавивсь в Кијіві генер.-губ. Безак, чоловік на руку нечистиј, однако з розумом в голові, все таки вчившијсьа чому небудь, хоч воjенним наукам, а не такиј невинниј в науках, јак теперешніј товариш міністра освіти в Россіјі, і з крихтами прихильности до мужика. Раз кличе мене редактор „Кіевлянина“ пр. Шульгин і каже, шчо ось, мовльав„тепер генер.-губер. розумниј чоловік, (а „Кіе-нъ“ тоді брав субсідију од генерал-губернатора, а не од міністерства освіти, јак опісльа) може можна попробувати підньати знов діло школьне, јак було; Ви, мовльав, знакомі близько з попереднім ходом діла цього, чи не написали б Ви про нього статьті в „Кіе-нъ“. — Ја кажу, шчо јесть знакомішчі од мене напр. діректор 2 гимназіји Сліпушкин і помішник попечительа Тулов, — хај би ј написали; г.г. Безак певно і послуха јіх борше, ніж мене. — На це мені редактор почав бурмотати таке, шчо ја догадавсь: розумију! Тим не з руки „виставльатись,“так хотьать за мене сховатись. Тільки ж нічого з того не буде. Ви ж сами певно не напечатајете статьті мојеји, јак вже це раз було з однијеју такоју статьтьоју проти Ш-го, котору Ви теж підвели мене написати.“ (Це іменно була статьтьа про церковно-русскіј классицизм і про консерватизм в школах.) Скоро побачились ми знов з д. Шульгиним у Сліпушкина. Впјать таж пісньа. Добре, кажу, ја напишу, тільки попереду умовимось, шчо і јак пи-

сати, шчоб хоч працьа не пропала. — Приніс ја перегльад річеј (конспект) статьті, — каже: добре! Приніс статьтьу: каже: „добре, тільки на шчо чипати других, напр. „Москов. Відомості“ і т. д., це тільки дратује, — зоставте самі факти, річ сама за себе говорить!“ — Згодивсь ја ј на те, поправили ми статьтьу; вијшло, јак каже Пушкин, „отмѣнно тонко и умно, что нынче нѣсколько смѣшно:“ мовльав, теперашньа система школьнів кијівському окрузі хибна тим, шчо мало вважа на крајевиј елемент“ і т. д. Тільки приходить з місьаць. Нема в „Кіевлянинѣ“ мојеји статьті. Питају редактора: „шчо за знак?“ — „А бачите,“ каже, ліпше јіјі напечатати в столичніј газеті генерал-губернатор на јіх більше вважа. Пошліть в „СПВідомості,“ — а ја вже звідти перепечатају. — Там печатајуть, јак передову, значить без підпису, (памјатајетьсьа NN 317, 318 1865 р.) Підходить новиј рік (1866), — треба „Кіе-ну“ роковиј огльяд робити, — і про школи говорити. Він і вставив в својі передові статьті витьаг з мојеји статьті, прибавивши, шчо ось мов, пише в СПВід. чоловік „близько знакомиј з ділом, поки шчо дајемо витьаг, а опісльа і всьу статьтьу перепечатајемо. Каже, потім мені: „а, бачите, Безак таки діло про школи потребував собі, — значить добре зробили, шчо статьтьу напечатали і в СПВід. послали. — Ја вже тоді не покладав надіји ні на јаких редакторів, ні генерал-губернаторів, — а все таки, думајучи, шчо льудім треба при всьакому случаји товкти в голову, і бачучи, ј по других звістках, шчо статьтьа моја де-кого підбудила, поршив не зоставльати цього діла. Коли мині кн. Ш. Ш. сказав: „поговоримо за чајем!“ — ја рішив: шчо јесть більш достојниј поважајучого себе чоловіка чајниј стіл — печать, одверта дльа всіх, — і з поводу заміра чернигівських земців заложити учительську семинаріју, ја написав нову статьтьу: „Земство и мѣстный элементъ въ народномъ образованіи.“ Там між інчим ја розібрав Читанку кн. Ш. Ш. і написав свіј план читанки — по гадкам: „од близького до далекого.“ Статьтьу ту розбила редакціја СПВідомостеј на дві — передову і фельјетон, которij назвала „Педагогическое значеніе малорусскаго языка“ (93 № СПВ. 1866) Редакція не зразу напечатала ту статьтьу, звістивши мене, шчо пожде до вигіднішого часу, — та головниј редактор појіхав за грьаницьа, а підставниј напечатав јак раз через три дні післьа

Каракозовського вистрілу. Читатель не повірить, — а однако в „Моск. Відомостьах“ за той час (памјатајетьсьа, од 17 Апрѣльа) знајде передову статьтьу, в котріј написано, — шчо ось, мовльав, „јесть десь тајемна рука, котора подала знак — і сіли писати проти Россіјі статьті французи Мазад і С. М. де Жірарден, украјінофільство піднььало голову в N 93 СПВѣд., а Каракозов вистрілив на царьа.“ „В поганиј час піднььали ви це діло!“ казав мині тоді проф. Шульгин, бачите, шчо тепер починајетьсьа! Це буде не менш, јак 3-4 роки. Тепер усьакому, хто може послужити ділу освіти, треба замовкнути і сберегти себе до ліпших часів.“

Звісно, кн. Ш. Ш. зльутувавсь на таку статьтьу нашу. Кличе він нас до себе. „Ну, тепер ја бачу, јакиј поглььад ваш на народньу освіту! Ја бачу, шчо ми справді не зіјдемось ніколи!“ — Ја ж і казав, шчо так, В. С. — Чудна і нудна бесіда наша тьаглась з 10 часів ранку до 12½. Ја все стојав на педагогичному полі, кньазь все зјіздив на політику, толкував про сепаратизм; казав, шчо ніхто не хоче знішчити народністх украјінську, тільки в школу пустити украјінськојі мови не можна ні крихти, — бо буде з того сепаратизм. Ја знов таки звертав діло на педагогичне поле; кньазь попрікав мене, ја шчо навмисне покривају „задні цілі“ педагогикоју, шчо ја не говорьу того, шчо думају, одверто. „Ви гаварітье са мноју, как с паліцејскім на дапросье, Ви всье здьесь такіје! А ја с вами гаварьу, как кн. Альександр Прохаровіч Ш. Ш. с Міхајлам Пьетровічьем Др—м, аткравьенна, па русскі!“—Послідньі слова кньазьа були: „пусть ја па Вашему душітель народнасті, — но ліц ја нікаких не душіл. Ја вижу, что работать ми вмьестье ньe можьем, но јеслі мньe нужна будьет душіть Вас, ја пазаву Вас так же чьесна і прьама, как тьепьерь і скажу: М. П., бьерьегітьесь, ја Вас должьен душіть!“ Ја, сміјучись, подьакував кньазьа і сказав: „буду ждать, В. С.“

Через кілька часу получив кньзь запитаньньа од міністра Т-го, шчо ја за чоловік? Кньазь а т к р о в ь е н н а, п а р у с с к і, (однако тајком од мене) одповів, шчо „входіл в частнија снашьенија“ з NN і довідавсь, шчо він „украјінафіл,“ шчо по поліцејському в Россіјі значить сепаратіст. Так почалась та девјатлітньа возньа з нами шпіонів, учених і не учених, которі кінчилась нашим подорожжьам

в Женеву, — але дальша і історіја јіјі, хоч не безінтересна, јак картина з житьтьа наших універстетів, та не маје звьазку з сільськоју школоју, і через те, ми јіјі тут не росказујемо.

Чи само міністерство надумалось спитати кньазьа про нас, чи кньаз кивнув головоју, шчоб јого спитали, не знајемо. На виду було ось шчо: в „Кіевлянинѣ“ јавилась статтьа Іузефовича, доносчика на Костомарова і тілько шчо перед тим на нашого друга Судовшчикова, — Іузефович назвав підньате нами діло читанки з постепенним переходом од крајевоји мови в школі до казенноји видумкоју „польськоји інтріги“, хоть казав при тому шчо „книг украјінських заборопьати не треба і не треба заборопьати јіх читати ученикам по за школами“ Звісно, ми отповіл, в СПВ., шчо ми говоримо з педагогами, а не політіканами (читај поліцејскими) та шчо з такими невіженними і такими по вітру махајучими, јак д. Іузефович. „Внимательный и знающій дѣло читатель, — писали ми в N 126 СПВ., — могъ по нашимъ словамъ составить такой проэктъ букваря и читальника для южнорусскихъ народныхъ школъ: чтеніе начинается краткими фразами на народномъ языкѣ — пословицами, которыя бы представляли и бытовое и моральное содержаніе; въ параллель идутъ такія же фразы и пословицы и великорускія, которыя по оборотамъ языка и содержанію имѣютъ общее значеніе; затѣмъ переходятъ къ чтенію короткихъ и легкихъ расказовъ на народномъ языкѣ въ родѣ пѣсенъ, анекдотовъ и сказокъ, тоже выбранныхъ такъ, чтобы они были поучительны и по содержанію; послѣ этого можно приступить къ чтенію статей и на литературномъ языкѣ, возможно легкихъ по простотѣ языка и возможно болѣе общихъ по содержанію; за тѣмъ идетъ чтеніе бытовыхъ отрывковъ изъ малорусской искуственной поэзіи (Шевченко, Вовчокъ), болѣе трудныя статьи на литературномъ русскомъ языкѣ и наконецъ хоть и бытовыя великорусскія произведенія (въ родѣ Кольцова).“ Чи з поліцејськими ж говорити про такі річі?

Д. Іузефович замовк, — але зараз після того получилась в Кијіві бумага од міністра, на котору кн. А. Пр. Ш. Ш. дав таку джентльменську одповідь. Шчоб прислужитись кньазеві кинулись на нас з поліцејськими статтьами кијівський діректор Андріјашев, учитель Богатінов, — але

статьты ті не варті, шчоб про них говорити*). Кумедно хиба тільк те, шчо кн. Ш. Ш. примусив кожну гімназіју купити по 4 брошури Богатідова „Южнорусскій языкъ, южнорусская школа, южнорусская поэзія“, а в тіј брошурі не тілько писалось, шчо украјінська мова — стидкиј спадок хлопства нашого народу у льахів, але ј те, шчо в украјінців не ма пісень, достојних того, шчоб јіх в читанку помістити поруч з ужъ какъ палъ туманъ! шчо в нас тілько ј јесть пісні, шчо „ој гоп, та по малу, та пошила штани з валу!“ І льуди, которі стілько знали про наш народ, (јак кн. Ш. Ш.), або так навмисне брехали про нього, (јак најмити кньазьа) мали в руках својіх дольу школи народу нашого!! І таким пустомельством скінчилось в кіјівському учебному окрузі таке діло јак Читанка, прилагоджена до народу нашого!!**)

В Петербурській печаті обізвалось за наше діло два голоси земців: д. Закревського з Черниговшчини ј Полтавшчини і бар. Корфа (статьтьа „Земскій вопросъ“). Та ј то було сказано всього по разу, все в одніј газеті—СПВідомостьах д. В. Корша. Другі або мовчали, або мололи не знать шчо про польську інтригу, јак „Моск. Вѣдом.“, або на цеј

---

*) Ми б зовсім не згадували про цьу плісінь, јак би д. Б. не належав до тих „калік перехожих“, которим отдано було тоді до рук діло народніх школ у нас, а д. А. не був зроблениј „предводитдлем“ тих калік, јак говорила одна тодішньа кијівська кумедна опера, зложена на ту всьу зграју.

**) Інтересно, шчо заступившиј на час місце д. Шульгина в редакціј «Кијевлянина», д. Авсьејенко, післьа нашоїј одповіді д. Јузефовичові, шчо не діло таких політиканів, јак цеј пан судити про наш «проект букварьа і чітальника дльа јужно-русскіх школ», — написав. (Кијевл. 1866, 60), шчо він і не думав, шчоб політична газета могла містити цілиј рьад (?!) передових статеј по «такому крошечному вопросу изъ крошечной школьной педагогики», — а потому він з д. Јузефовичем праві були пуститись в політичні розглагольства. Тепер великиј публіціст «Кіевлянина» спустивсь в «крошечну школьну педагогику» і служить в комітеті міністс. нар. освіти, которіј іменно перегльада школьні народні книги, певно не за крошечні гроші!

От таким то льудім, которі својі власні слова стільки ж шануjуть. јак торішніј сніг, —отдано у нас в руки свьате діло народньоїј школи і книги !! Јак кому завгодно, а по нашому ці «крошечні» слова д. Авсьејенка варті крадіжки 6000 рублів другого члена того ж комітета і другого романіста «*Русск. Вѣстника*» Болеслава Маркевича

раз і Аксаковська „Москва“. Педагоги, јак Ушинскіј, Водовозов і Вессель, котриј тоді був шче в совіті міністра, тепер мовчали, хоч ми говорили тільки те, шчо вони казали раніш. Так з тіјі пори казенні і полуказенні учені педагоги в Россіјі, славјанофіли і т. д. *мовчать про украјінську школу*, шчоб з неју не творили невіжениі чиновники.

Коли ми вдруге підньали розмову про цьу школу в 1874 р. то вже зовсім ніхто не озвавсь за нами.

В 1874 р. діло це кінчилось шче гірше, — за те далеко курјознішче. Рік перед тим случилось нам посміјатись над дуже незручно зробленоју кумедіјеју, підкурьуваньньам ладаном міністру Толстому кијівськими прислужниками: шпіоном Јузефовичем, і најмитом за 6000 рублів грошіј редакторм „Кіевлянина“ проф. Шульгиним, которих куплену хвалу „Моск. Вѣдом.“ видавали за голос „матері городов руських, міста звідки двічі пішла освіта по Русі.“ Ми показали, шчо напр. Јузефович казав колись перед Пироговим зовсім противне тому, шчо тепер кричав перед Толстим, і шчо треба бути „провінціальным ритором,“ шчоб, јак Шульгин, давати, јак небудь ціну, та шче ј хвалити Јузефовича. (Вѣст. Евр. 1873 р. Декабрь. По поводу кіевскихъ застольныхъ рѣчей.) Звісно, цього подарувати нам не могли ні Јузефович, ні Шульгин, ні граф Толстој, до котрого тим часом поступив в товаришчі наш стариј знакомець кн. Ширинськиј. До чого ж було причепитись у нас, јак не до нашого украјінства. Украјіні прийшлось заплатити за гріхи наші!

З початком 1874 р. почав провинціѣльниј ритор в „Кіевлянинѣ“ брехати на нас, — а дльа благовидности на „украјінофильство“ в загалі. (Нічого сказать: сберіг себе до ліпших часів!) Брехав він з поводу однодневноји переписі Кијіва на Географичне товариство в Кијіві, брехав з поводу статьті нашоји про Максимовича, которим буцім то ми закривајем украјінськиј сепаратізм (а Максимович льубісінько, јак і ми, радив галичанам писати по украјінському, тільки вмів „державти язик за зубами“ перед начальством). Трудно було ждати, шчоб пропустили кијівські доношчи-

ки таке діло, јак археологичниј зјізд в Августі 1874 року. — де Украјіна, украјінська мова, пісьньа, орнамент, наука показались перед ученим світом руським і заруским. Попереду однако доношчики були запечалились перед тієју, скажемо прьамо, честьу, з јакоју украјінські учені виступили на тому зјізді. А поки шчо, поки кијівські і приїзжі археологи читали своји реферати та јіли великі риби у генерал-губернатора та в кн. Демидова-Сан-Донато, або јіздили на параході по Дніпру дивитись на городишча та могили, — жандарми половили по Россіјі молодих соціалістів, шчо „пішли в народ.“ Це була перша новина, про јаку довідались археологи, вернувшись з Вишгородського городишча в Кијів.

Јак було пропустити кијівським доносчиком такиј час! В першому ж числі „Кіевлянина“ пісьньа того јавилось письмо редактора „Слова“ д. Плошчанського, сердитого на „злонамѣреннаго корреспондента СПВѣдомостей“ за те, шчо тој ловив јого „двуручничество“ перед слав. комитетом і австр. урьадом. „Извѣстный своею злонамѣренностію кіевскій корреспондентъ СПВѣдомостей“, то б то Ваш покірниј слуга, обвиньавсь, јак голова злостного украјно-польского сојузу, которий не даје жити патріотам ні в Кијіві, ні в Львові. Затим, пішло, і пішло! Попереду „Кіевлянинъ“ перебрехав наш спор з проф. Міллером, про билини і думи, потім пристав „Голосъ“, „Русскій Вѣстникъ“, перебрехавшиј статтьу нашу в „Правді (дивись об тім віденьську брошуру нашу „По вопросу о Малор. литературѣ“), шчо. мовльав, „украјнофіли“ отбиваjутсьа од обніманьньа туранців — москалів“ хотьать одірвати Украјіну од Россіј до Польшчі, або поставити „свого царьа“, — або хоч вигнати мову великоруську з усіх школ і т. д.

Јак раз тоді, јак „Кіевлянинъ“ розбрехавсь в вольу, пријшов „Вѣстникъ Европы“ з згаданноју статтьеју, — проти которої нічого не можна сказати, стојучи на науковім полі, і навіть на поліцејскому, тільки јавному. Більша половина статьті, — про погльади німецьких і французьких учених на крајеві народні мови, — була писана по нашому вибору особоју нам близькоју. Ми додали до того кінець статьті про діло цих мов в Россіјі, особливо на Украјіні. Кијівські брехуни і шпіони, которі добре знајуть, шчо в кого і в боршчі кипить, добре знали, хто то Л. Д., јак була підписана статтьа. Вони кричать про

наш сепаратизм, про те шчо ми звемо москвичів туранцьами, — а тут така статьтьа! Јак тут буть?! Пригадали написати: „ось, мовльав, розумна статьтьа, котора зверта сурьјозну увагу на важне діло! Ось јак думајуть розумні льуде у німців і французів! Не те, шчо наші украјінські дурисвіти, которі тілько льакајуть льудеј, та перешкоджајуть сурьјозним педагогам розбірати таке важне діло, јак „народньа мова і крајеве житьтьа в народніј школі!“

Јак пішли, јак пішли, — дијшло до того, шчо в Мају 1875 р. каже нам попечитель округа — од міністра — подавати в отставку з університету. Ми кажемо: „хај лучше сам міністр вижене.“ Министр, звісно в самодержавнім царстві, ховајетьсьа за царьа. Треба нальакать царьа. Царь же на те ј самодержець, шчоб не знати, шчо в јого царстві дијетьсьа. Каже: Д — ва прогнати з Кијівського университету,*) а шчо таке украјнофильство, хај розбере комисија: з гр. Толстого, Јузефовича, шефа жандармів Потапова і міністра внутр. діл Тімашева (теж бувшого жандарма) — все, јак бачите народ в педагогиках та філологијах дуже далекиј, шчо ваші Макси Міллери, та Грімми! Певно, це вже такі учені льуди, шчо хоч про јаку мову і школу розсудьать. Царь придумав таке, або ліпше послухав совіту других, в Августі, објавив в Сентьабрі 1875 р. в Кијіві, — а комисија зібралась тілько в Апрілі 1876. Кажуть, шчо кијівськиј генерал — губернатор кн. Дундуков-Корсаков вговорив царьа в Лівадији, куди појіхав царь з Кијіва, не робити скандалу, збірајучи таку комиссију з Јузефовичем. Однако „царь не ашібајетсьа“ — і раз поставлена од нього комисија вважајетьсьа сушчоју. Може б вона так і пропала, — коли, кажуть, чогось, пројіздом через Кијів, Тімашев не помиривсь з кн Дундуковим — і комиссија зібралась. Шчо вона придумала і шчо підсунула цареві підписати в Мају 1876 р. јак раз тоді јак славјане стали кликати, шчоб „царь асвабадітьель за рускіј виступіл прьедьел“,— звісно: всі украјінські книгі заборонити, окрім поезиј, котрі можна печатати

*)Т. ј. милостиво: велітн нам податись самому в одставку з тим шчоб не бути і в Одессі і в Харькові, а в другі місцьа можна; та ми вніать в одставку не подались самі,—а зволіли зразу бути отставленому самовольством начальства од усьакоји служби.

тільки таким письмом, јак ніхто не говорить на Украјіні, та ј ті пропускати тільки через Петербургську цензуру, котора, конечно, не буде пропускати (і не пропуска!) ні однїі. Географичне товариство в Кијіві закрити, Др — ву і Чубінському заборонити жити в Украјіні і в столицьах (Чуб — ому тепер дозволили бути в Петербурзі).

Так за гріх одного, шчо не дав добре збрехати најмитам гр. Толстого брехуни одплатили цілиј Украјіні! Тепер вже не тілько в школі, в школьниј книгарні, але ј скрізь по Украјіні зарізали брехуни печатне слово украјінське!

Іак брехуни?! скажуть вони. А шчож Ви робите тепер в Женеві, хіба не „сепаратізм“? Чуло наше серце!“

Ми не будемо ростолковувати кијівським, московським і петербурським брехунам, чи „сепаратізм“ та „польська інтріга“ те діло, шчо ми робимо в Женеві, чи шчо инше. Де хто з них і сам те зна добре. Про цих льудеј можна росказувати, јак про гниј, шчо вијіда очі нашому народові, — а говорити, споритись з ними про наші гадки і заміри не варто. Ми хотіли тільки показати цим усім оповіданьньам, на чому держатьсьа в казенниј Россіјі такі діла, јак освіта, наука, — і јак мало шче вміје і сміје стојати за них Россіја не казенна.

Гонка на „украјнофильство“ зза особистојі врази, доторкнулась іменно більш усього науки, а особливо сільскојі освіти. Мало того, шчо зупинилась наука над Украјіноју через те, шчо закрите географ. товариство в Кијіві, — сільськиј льуд по всіј Украјіні вгратив ті книжкі, которі росказували јому науку јого рідноју мовоју, — книжкі зовсім і не бунтовські, јак „Про небо та землью“ „Про сили земні“, „Про звірів“. Кажуть, шчо це украјінські „паничі — дуросвіти“ видумали писати ті книжки,

а народ јіх не хоче знати. На це скажемо, — шчо в остатні два роки розходилось но Украјіні по 27—30000 таких книжок на рік; тут значить не паничами — дуросвітами пахне. Прибавимо, шчо Петербургськиј комитет грамотности з јого всероссіјскоју організаціјеју, з помочьчьу чиновників, земців, і т. п. *на всьу Россіју* роспуска тілько 40.000 книжок на рік.

Так ось јакиј духовниј хліб отньав оцлутани. брехунами руськиј царь у украјінського народу. Ті книжки хоч трохи могли поповнити ту недостачу, котра виходить з того, шчо в школах украјінських учать по чужому. Хај би вже јак јесть, а вивчили там наших хлопців кириловськојі азбуки. А вже б хоч опісльа вони б знајшли зрозумілу јім науку в книжках, јіх рідноју мовоју написаних. Так ні!

І післьа того, хто ж буде дивуватись, шчо нічого не може держати в серці својім усьакиј, хто хоче освіти украјінського народу, до царства руського, јак ненависть! Слідујучиј примір покаже, јак розбива наше начальство з јого најмитами усьакі самі смирні думки про те, шчоб вменшити ту біду, шчо в школах на Украјіні учать по чужому.

В 1868 — 69 рр. був собі в Борзенському повіті учитель сільськиј В. Добровольськиј. Він на ділі допевпивсь, шчо не можна вчити учеників по книгам, которі написані були дльа московських крајів иноді і не письменноју, а чисто московськоју мужицькоју мовоју. Знав Добровольськиј, шчо вчити по украјінським книгам заборонено, і шчо заборонено навіть вставити в школьну книгу рьадок — другиј по украјінському (колись покојник М. О. Максимович видав Букварь дльа наших школ, — де в початку було по церковному, далі по московському, а вже в кінці був один листик украјіньських народних приказок, — пословиць. — Так було написано виданьньа 1862 р. а в 1864 р.

цензор не пустив вже цього остатнього листочка, — хоч „пословиці“, „народньу мудрость“ так хвальать в усіх науках про школьні книгі!) Добровольськиј придумав таке трудне діло: зложити Букварь з таких слов, которі б були і московські, і наші, — шчоб в јому все могли зрозуміти хлопці борзеньські. Зложив він таку книжку, — росказав в переднім слові, за чим вона така. назвав јіјі „Букварь для южнорусскихъ нар. школъ“, а земство борзенське напечатало јого. Пројшло кілька часу, — виданьньа розіјшлось. Зробили нове. Коли це губернатор черниговськиј, Попанджулідзе заівсь з земцьами — і задержав книжку, за тим шчо, мовльав, земство борзенське не мало права печатати јіјі без спросу начальства учебного. Пішла книжка в „попечительскиј совіт“ в Кијіві. Тут почали јіјі рвати, најбільш профессор педагогики д. Гогоцькиј (з опольаченоји родини попівськоји в Подольјі) і проф. руського письменства Селін (з купців тверськоји губерніјі) — тепер вже покіјник, шчо в1860 році читав нам в університеті „Колоколъ“ Герцена, — (в 1868 році він звав Герцена собакоју, шчо лаје зза аглицького паркана на руського царьа, і ставив Вассіана Рила вишче Герцена), — і ластивсь до польаків, кричучи, шчо вишче Красінского нема нікого в поезіјі XIX віку, а в 1866 р., коли повіјало „обрусенієм“, писав, шчо треба учителів письменства руського у нас поставльати не инакше, јак москвичів. От ці то два знатоки украјінськоји мови напались на книгу Добровольського. Один кричав: јака така јужно-руська шкала?! другиј вишукував окремні украјінські слова в ніј. Попечитель, генерал Антонович, јак кажуть, чоловік сміливиј, і помішник јого Тулов, которого начальство вважало украјнофілом, — обоје украјінці, — мовчали. Совіт присудив: де шчо в книжці переміните і заголовок: „для южнорусскихъ школъ“ — викинути!

Добровольськиј, которыј пішов в сільську школу з студентів университету ј думав видати ціліј рьад книжок цілком не противних законові, одначе пригнаних до життьа нашого краіу — думку своју залишив.

І однако же і в нас з голосу німецькоји школи говорьать про „нагльадну“ науку, (Anschauungs Unterricht) про науку про рідниј крај(Heimathskunde) і т. д. Тілько те балаканьньа буде пусте, особливо шчо до не-московських краjів, поки буде панувати невіженне начальство з јого таким

же невіженним страхом усього мужицького, а особливо не-москоського. Навіть ростолкувати публиці і учительам, шчо то воно за нагльадна наука і наука про рідниј крај, не можна буде, поки будуть такі порьадки, јак тепер, шчо ј рьадка не можна напечатати в школьниј книзі по украјінському. Через те въ Россіјі нема власне ні одніјі книги школьноји, котра б мала шчо небудь подібне хоч тим Heimathskunde, јакі јесть в Германіјі, навіть в Пруссіјі, котра стільки пролила крові, щчоб зјіднати всіх німців, і котру передражньује начальство петербургське і московські мудреці „абрусьенија.“ В Пруссіјі бачимо школьні книги: *W. E. Beiche* — Heimathskunde der Provinz Sachsen: *L. Fritze* — Kleine Heimathskunde der Provinz Brandenburg, *H. Guthe* — Die Lande Braunschweig und Hannover, *G. Neumann* — Kleine Heimathskunde der Provinz Preuszen, der Provinz Pommern, der Provinz Schlesien, і т. д. У нас самі тігла таких книг пішли б за „сепаратизм,“ јак заголовок букварьа Добровольскаго. У нас тільки в остзејських німців јесть „Heimathskunde“ (*G. Blumberg* Dorpat 1869). — Так же само не може бути в Россіјі, а особливо на Украјіні, і путніх наставників співу, або мальуваньньа в школах крајевих, дітських играшок і т. д. а ввесь світ зна, јакі чудовні пісні украјінські, јак багато чутьтьа красоти мајуть украјінці і т. п. Інтересно, шчо один учитель в Кіјіві, д. Мурашко, видав було показчика малюваньньа дльа власного крају, де були вибрані картинки не з далекого житьтьа, а з близького, украјінського. Був там і образ Шевченка, — одначе в новому виданьні мусив він поперемін'ьати де-шчо, а Шевченка зовсім викинути.

Тілько чудно јакось, шчо замісць Шевченка поставлено там Тургенева, — а не Миколаја Павловича, јак на памјатнику Тисьачелітіја Россіји, јак це зроблено було колись післьа доносу Јузефовича проти пројекту памјатника. Ну, та думајемо, шчо тепер післьа „Нові“ Јузефович не попустить і замісць Тургенева побачимо в школі мальуваньньа Мурашчиниј по меньшиј мірі Муравјова, а може дльа Heimathskunde і самого Јузефовича. (Певно, шчо перша крајова нагльадна книга буде: Heimaths Spionenkunde.) Тепер д. Мурашко заложив школу дльа мальуваньньа в Кіјіві, і ми можемо запевнити јого, шчо школу ту закријуть, коли вона почне мальувати картини з рідного житьтьа і історіјі. І при тому не перестануть молоти јазиками і про

народніеть, і про природніеть (реализм) і про те, јак то добре, шчо в Італіїі була школа живописі і римська, і флорентинська, і болонська, і пармська, і венецијаньська. О, у нас на чужиј кошт јазики! „Музика та ј годі!“ јак каже Шевченко.

Спитајемо: хто виграје з цього усього? Школа? Наука? Умілость? Може хоч спільніеть Украјіни з Московшчинoју?- Звісно, ні! Так јаке јім діло до всього цього, тим неукам, або вивченим крутіјам (софістам), прожорам, лакејам і зајцьам, — з котрих в Россіjі складајетьсьа вишче і нижче начальство і јіх најмити в печаті. Јім аби „день до вечіра,“ аби вислужитись, накрастись, — а там хоч потопись усе!

Ну, чому або навіть кому користь з такоjі пакости про јаку довідались ми цими дньами? Був в Александровському повіті, Катеринославськоjі губерні, учитель Јаків Новіцькиј, — і учитель добриј і шчириј. На лихо собі дуже шчириј. Звісниј в Россіjі писатель дльа школ, д. Водовозов каже, шчо добриј учитель непремінно мусить бути „коллекціонером,“ збірати усьаку цікаву річ в своjому краjу. Д. Новіцькиј родивсьа і жив на Украјіні, — і мусив збірати украјінське зільльа, украјінські приказки, пісні, казки. Раз в газетах прочитав він, шчо ми видајемо пісні і казки, — і написав до нас лист, питајучи ради, шчоб јому зробити з јого збором. Ми попросили дати одно дльа наших виданьнів, друге дльа геогр. товариства в Кіјіві. Він прислав. Матеріјал був цікавиј, — ми јого напечатали, а шчоб хоч чим јому оддьачити послали јому виданьньа наукові, подібні тим, дльа јаких він збірав свіј збір (Казки Рудченка, Чумацькі Пісні, Записки Геогр. Общ.), — бо він питав в нас, де б јому побачити приміри зборів. Ми обміньались двоматрьома листами, в котрих не було ні слова про політику, а все про наукові збори вигадок народнього слова. Скажемо прьамо, — ми берегли Новіцького, прикладно до того погльаду, јакиј ми написали вишче про доброго сільського вчительа. Казки і споминки Новицького, шчо ми напечатали в своjім зводі „Малорускія Народныя Преданія и Расказы“, звернули на себе увагу учених (Веселовского, Костомарова) — збірник став купуватись в тих краjах, де живе Новіцькиј. А тут шче наступила војна сербсько-турецька. Новіцькиј надибав на кобзарів, шчо співајуть, старих дідів, шчо розказујуть про колишні віјни козаків наших з турками. Сердешниј, — він повірив,

шчо в Россіjі ціньать сбіршчиків матеріjалу наукового, ціньать споминки народні, которі підходьать під інтерес нашого часу. Він став шче записувати пісні і спомини козацькі, став печатати jіх в газетах (Одесскому Вѣстнику). Новіцького замітили! А за тим „по распорьажьенijу учебнава начальства учитель Jаков Навіцкиj па случаjу нахождьенijа у ньево шести маларассіjскіх кніг, удальаjетсьа ат службі!“ (Шчо ті книжки були цензурні, а не jакі небудь „Парові Машини,“ — видно вже з того, шчо инакше діло б не кінчилось тим, шчо Новіцького з служби прогнали.)

І приjдетьсьа Н — ому кидати на вік привичну льубезну роботу, а може нітти з торбоjу. А учені, которі хвалили jого збори, певно і не знатимуть, шчо з ним сталось, а хоть знатимуть, то мовчатимуть. Мовчатимуть редактори газет, мовчатиме земство, хоч воно могло б хоч так писати про школу в нас, jак писав б. Корф, моглоб оступитись за свого учительа. Мовчатимуть і ті вороги турків, наші славjанольубці, которі раді пригадати старих козаків, — та тілько не раді, шчоб на Украjіні був спомин про дух jіх, радо мельуть jазиками на Мітхада Пашу, шчо хоче усіх болгар поробити констітуціонними „османлісами“, — а самі мовчать, або похвальаjуть, jак урьад петербургськиj дума всіх обрусити в самодержавнім царстві своjім. А воно навіть виходить і не „обрусеніе“, — а просто „обрушеніе“, — здирство, темнота, — поjіданьньа усіх чесних і шчирих льудеj.

Та воно навіть і не урьад, не партіjа, ті шчо пануjуть тепер в Россіjі і верховодьать в ніj, — навіть не льуде; то просто ті „сороки короткохвості“, про которих каже одна сатіра Шчедрина (Между Дѣломъ. Отеч. Зап. 1875. г. Сентябрь), про которих він каже: „Дѣлая пакости, иногда равносильныя злодѣяніямъ, они вовсе не сознаютъ не-

ключимости своего творчества, но лишь выполняють провиденціальное свое назначеніе“. Сорокам тим коли пробујеш ростолкувать, шчоб вони хоч побојались „суду історіјі, хоч подумали про дольу дітеј своіх“, то вони можуть тілько одмовити својім невіженним скреготом: „А наплевать намъ на исторію! наплевать на дѣтей! и мы — навозъ, и исторія — навозъ, и дѣти наши — навозъ!“

Здајетьсьа, јак не мало шче в Россіјі освічених льудеј, розумијучих де спасіньньа рідного крају, — а трошки б јім сміливости та згоди між собоју, та твердости, — то можна б було і тепер так торохнути по тим сорокам, шчоб тілько пірја з них полетіло! Так ні! У руських освічених льудеј не стаје навіть сили на те, шчоб хоч виставити всі пакості тих сорок перед всесвітні очі.

Тепер, по мислі нашого товариша дајемо витьаг з статьті нашојі в *Правді* „Антракт з історіјі украјінофільства“ (1863 — 1872 р.), того, шчо в ніј говоритьсьа про школу і школьне письменство. Статьтьа та писана дльа Галичан, давно, в 1872 р„ при инакшому стані діла украјінського і писана не нарочито про школи. Однако в ніј росказано дешчо з того, об чім мало звісно читајушчим льудім і в Россіјі і шчо вијасньа, јак довелось діло украјінськојі школи до того, на чому воно стојіть тепер, — між инчим, чому і кому треба подьакувати за першу заборону книг украјінських і украјінськојі мови в школах, јак виросли зерна тіјі заборони в Кијіві і јак розрослись в звьјазку з ходоју державних діл в усіј Россіјі за рр. 1860 — 63 і далі. Ми думајемо, шчо тому з читачів наших, ко-

торij сам не був свідком всіх тих діл, про jакі ми росказуjемо, наша повість про те, шчо ми бачили і пережили в школьному ділі на ріднij краjіні,— згодитьсьа хоч би дльа того, шчоб прирівньати причини першоjі заборони украjінськоjі мови в Россiji з наjновішоjу через тоj закон, шчо видав цензор Александ II *Освободитель* по указу Михаjіла I *Доносителья.* Замітим однако, шчо в школах украjінська мова була заборонена шче з самого 1863 р., з причин, шчо про jіх говорить і та статьтьа, витьаг з которої (з легенькими одмінами) jде оце далі.

1872 року в киjіві поjавилосьа друге виданьньа переглъаду физичноjі географіjі під заголовком Де-шчо про світ Божий, а також друге виданьньа Баjок д. Леонида Глібова.

Дві Киjівські книжки старі знакомі: перші виданьньа jіх повиходи ли шче в 1863 р., і з того часу книжки ці мали дуже чудну дольу, тісно звьазану з долеjу украjінського діла в останьні роки.

Рік 1862-j був часом самого гарьачого повстаньньа украjінофільського духу в Россiji, котриj мав собі органом Петербурську „Оснoву.“ У ніj-то д. Костомаров закликав пубкику і литераторів украjінських покинути, або хоч не довольньатись тільки літературним ділетансьтвом, панськоjу потіхоjу з лирики і стихів на мужицькij мові: він закликав взьатись за поміч народові в jого освіті і виготувати дльа украjінського пароду книжки наукові на jого мові. Дльа виданьньа таких книжок д. Костомаров відкрив при редакцijах Петербурських і Московських часописеj збір грошеj, а украjінська громада в Петербурзі, споможена і великоруськими літераторами та музикантами, зробила кілька літературно-музикальних вечерів. Збір грошеj по листам і через концерти дав дуже швидко на це діло коло 5000 р. і коштовиj бік діла можна було вважати ставшим на тверду землъу. У д. Костомарова і др. були в руках і кілька кни-

жок, з котрих можна було почати печатаньньа. З цих книжок першоју ј најлуччоју по мові була Опатовича Оповіданьньа з свьатого письма, котрих першиј випуск і појавивсь у Петербурзі в 1863 р.

Тим же часом і в Кијіві молодіж узьалась, шчоб виготивити книжки дльа народньоjі освіти, — і з Кијіва можна було ждати тим лучшого плода, шчо там молодіж мала практику дльа сього діла в школах недільних, в школі шчоденьніј при универстеті і в других, де учили по охоті студенти универстету. Першоју книжкоју сього роду була в Кијіві напечатана „Де-шчо про світ Божий,“ випуск І-й. За першим випуском, шчо розказував физичну географіју, готовиј був другиј — зоологіја. Зовсім готовиј був (у студентів универстету) і початок свьатців, се-б-то вибір з житіј свьатих. (Характерно!)

У один час печаталисьа ј „Бајки“ д. Глібова, — і дольа jіх звьазана з одним памьатним в Украјіні ділом, котре, мені здајетьсьа, зовсім незвісне в Галиччині, (та тепер вже і в Россіjі); дльа того ја в коротких словах думају зачепити і јого. Послідні роки 50-і і перші 60-і на заході Россіjі були заньаті приготовкоју Польаків до рухавки і противудіјаньньам з боку тамошніх руських громад і адміністраціjі. У числі других вчинків польськоjі шльахецькоjі меншости на правобочніј Украјіні після 1857 і 1858 р. стојав і замір спольачити та златинити тамошніј руськіј народ через школи. З тоју метоју було в Кијіві заведено тајне польське школьне товариство, а польські пани стали вбивати ј старшому начальству в краjі, шчо постати мајуче увольненьньа крепаків тоді тільки може бути направлене здорово, јак вони будуть освічені письменством, і дльа того стали випрошувати у генерал-губернатора вольу закладати при паньських дворах школи дльа сельан. Нічого говорити, шчо в тих школах учили ксьонзи католицькі по книжкам польскім. По таким же книжкам учили в Кијіві навезених з сел локаів и польскі студенти университету, которі иноді били тих хлопців страшенне. Проти таких замірів польского паньства стае поперед усього противенство у двох місцьах правобічноjі Украјіни: студенти-украјінці в Кијіві з 1859 р. завели три недільні школи, а потім шче ј шчоденну; за Кијівськиси школами стали заводитьсьа такі ж по всіх місцьах, де гимназиjі або так звані тоді дворьанські училішча, т. е. прогимна-

зіјі, давали доволі руських освічених льудеј з учителів і старших учеників. У тому ж 1859 р. за приводом одного духовного, шчо тоді був учителем закону божого у Білоцерковськіј гимназіјі, а потім став кафедральним протојерејем у Софіјському соборі в Кијіві і мав велику силу у митрополита Кијівського Арсенија — П. Лебединцева — заведена була учительами гимназіјі школа народньа у Біліј-Церкві, Кијівськоіі губерніјі і положено було почин невеличкого скарбу, на котріј заведено було кілька школок при церквах кругом Білојі-Церкви. За недостатком малоруських школьних книг, в школах недільных учено більш по великоруським, але не цурались тоді і бувших в печаті украјінських букварів Шевченка, Шејковського (один з учителів у Кијівських школах), Строніна (учитель гимназіјі і роспорьадчик недільних школ у Полтаві), Яшченка (студент универс. і учитель в школах у Москві) і др. Часом пројавльалась і на правому боці Дніпра „Граматка“ Куліша, бо хоч вона ј була заборонена администрациеју кијівськоју по доносу польських панів, буцім-то вона доводить народ до гајдамацькојі різні (знај: перебива дорогу польским букварьам), але на лівім боці продавалась беззборони. Печатані в Петербурзі маленькими брошурами вибірні твори Шевченка, М. Вовчка і др. украјінських писателів роздавались учепикам школ недільних по Украјіні обох боків теж беззаборонно нарівні з книжками россіјськими. Звичајно, шчо все незрозуміле в цих послідніх книжках розтолковувалось хлопцьам мовоју рідноју, украјінськоју. Не знајемо, чи того ж держалисьа ј у школах, заведенних за приводом Лебединцева, але думаемо, шчо так, бо Лебединцев, ставши редактором "Кијіських Епархјальних Відомостеј", вів полемику з видавцем Петербургського јаро-клерікального та реакціјного і колись то дуже смішотворного в Россіјі тижневого виданьньа „Домашньа Беседа“ — д. Аскоченським, обороньајучи проповідь по украјінському і доказујучи користь з украјінського перекладу библіјі. (Аскоченськиј сам украјінець з роду і за часи турецькојі віјни р. 1854 — 1856 писав по украјінськи, слідом за Гулаком-Артемовським, стихи з „војінственним азартом“, — але узьавшись за діло јаројі реакціјі, напавсь і на украјінськиј рух в Россіјі, по јого звьазку з другими на перед ішедшими думками тих часів.

Так зачавсьа було на полі украјінськім в Россіјі зріст

народнього школьства і народнього школьного письменства, литератури, зріст, до котрого була прихільна ј усьа скількo небудь мавша силу журналистика великоруська в Россиј. не виклъучајучи і московських великорусофілів (так званих славьанофілів), котрі хоч і спорились з „Основою“ про широкість украјінського письменства, однако в „Руській Бесіді“ привітали „Проповіді“ Гречулевича, на половину писані Кулішем (Хомьаков), а в „Дні“ украјінськиј переклад евангелиј, котриј було виготовили петербургські украјінці і похвалила академіја наук (Ильја Більајев), і навіть оборољали діло Костомарова від нападів Каткова (Ив. Аксаков). Сам Катков при своіх „Московсих Відомостьах“ пријмав попереду гроші, шчо слались по визову Костомарова на печатанња украјінських книжок. Не малоји ваги був і тој бік зросту украјінських школьних книжок, шчо вони становились по школах, по мірі свого наросту, порьад з россијськими і через те давали моготу школьарам користуватисьа і тим, шчо було зроблено в більш розвитому писменству россијському. Јак роскажемо низче, і сам урьад міністерства народњоји освіти не тілько не јшов напроти такого зросту народнього украјінського школьства, а шче старавсьа запомогти јому.

Одначе — не так склалось, јак ждалось. Діло споганили підкопи ворогів, дух старовини і потьагу назад, розбудившијсьа в Россиј з 1862 — 64, та треба признатись. і власна безтактність і недбалість украјнольубців.

Нігде правди діти, — першиј, хто став проти украјінського школьства, були польаки нашого краіу, т. ј. польськи пани. Ми вже згадали, јак вони вистаралисьа, шчоб було заборонено „Граматку“ Куліша в кијівському генерал - губернаторстві, з поводу, шчо буцім-то вона розбужује в народі стариј козацькиј і гајдамацькиј дух. Сміх льудьам сказати, але пани кијівські показували генерал-губернаторові на картинку в „Граматці“ — одну з тих, шчо лиш задльа самоји окраси були поставлені в кінці глав, а вона мабуть була взьата з јакого небудь физичного виданња: було намальоване дерево, розбите блискавкоју і під деревом чоловік; ото, казали пани, образ того, јак розбужене хлопство мусить розвалити порьадок громадськиј і перебити панів. З записки про недільні школи знатного хирурга Мик. Ів. Пирогова, котриј був у Кијіві куратором учебного округа в рр. 1858 — 1861

і дуже ліберально державсьа до польаків-студентів, але јавно виказував, шчо тілько самодільність і самопорьадок малоруськоји громади (сам Пирогов великорус) зможе по праву і успішно боротись против польськоји сили в західно-руському крају, — так з записки сього безстор онньо-го і великого ума чоловіка видно, шчо перші жалоби против недільних школ, јак буцім-то діла повстаньського табору в Россіји, дійшли до јого від польських панів. „Ја — каже Пирогов, — з цих жалоб бачив, шчо, значить, школи јдуть гарно". Але другі не були так дальновидні. Та другі не були ј так освічені, јак Пирогов. Друга сила, котра слідом за польськими панами підньалась проти недільних школ, було вишче духовенство, особливо митрополит Ісідор, шчо був попереду у Кијіві, а потім у Петербурзі. Митрополит Ісідор був вельми непријазниј профессору історіји россијськоји в кијівському университеті Павлову, котрого загальниј голос почитав головоју вольнодумного кружка в Кијіві і котриј мав најбільшу вагу у студентів і був головниј зачинатель недільних школ в Кијіві, а потім назначен був Пироговим і їх урьадовим доглядчиком. Діло народньоји освіти було тим ближче дльа Павлова, шчо він був сином одного великоруського пана від крепачки з ніжегородськоји губерніји. В попівських кругах у Кијіві, котрі мали велику силу у жінкі генерал-губернатора кн. Васильчикова, проф. Павлов вважавсьа за „безбожника". Јако такого ненавиділи јого ј польські богомольні льуде, котрі мали силу не тілько у панів, а шче (одмінно від руськоји громади) і у самих студентів. „Павлов — казали і студенти-польакі — безбожник і космополит". А Павлов, тількі замісць формулі императора Миколаја Павловича: п р а в о с л а в і ј е, с а м о д е р ж а в і ј е і н а р о д н о с т ь (оффиціјальна), завше прикладав до історіји мірку розуму і „гуманності". Здајетьсьа б то, шчо польакам така мірка мусила бути самоју льубезноју; так ні. „Павлов — казали вони — безбожник і космополит; такими ж становльатьсьа через јого і руські студенти, а дльа того ми мусимо віддальатисьа від братаньньа з ними, бо Польшча католіцізмом і націоналізмом держитьсьа*)." Та сього мало: багацько студентів-польаків, зібравшись з ксьондзом Г—ським, тоді льу-

---

*) Це все, шчо ми тут розказујемо, мало кому понятне, окрім тих,

бимим кијівськими клерикалами проповідником, ні мало, ні багато, а тілько lege artis виголосили анахтему Павлову. Росказујуть інколи, шчо буцім то тоді проклято було і профессора всеобшчоји історији Шульгина, шчо на тој час викладав період реформацији в ліберальному духу, і профессора політичноји економији Бунге, шчо був членом в редакцијнij комиссији по крестьанському ділу. Јак воно справді було, не знајемо. Але тоді в Кијіві Шульгин і Бунге вважались студентами ї не студентами за льудеј партіјі Павлова, — і проти них ворогували попівські кружкі, которих „дитиноју-предателем“ був тоді софіјського собору піп Крамарев, шчо через кньагиньу Васильчикову хотів виперти јіх з дівоцького інстітуту, де Шуль-

---

хто дијсне бачив все те својіми очима, (а таких людеј в Россіјі не багато). Де-хто прьамо не вірить, шчоб так поступувати могли ті льуде, котрих самих гнітили и мучили россіјські порьадки Миколајевських часів. Але це тому диво, бо у нас не знајуть близько історији житьта і думок польських за останнij вік.

Було б ділом великого интересу, јакби хто огльадів безсторонно ход польськоји літературноји і громадськоји думки в Россіји за часи імператора Миколаја наприклад того, јак це зробив дльа россіјськоји у «Вѣстнику Европы» д. Пипин. З такого перегльаду мабуть довелось би признати, шчо між польськими панами (а инчих польаків в малорусько-білорусько-литовських крајах не бачимо, и инчих не може там і бути, бо там нема польського народу) і сістемоју Миколаја Павловича було ј геть-то більш звјазків, ніж думајуть в загалі за-дльа того, шчо дивльатьсьа тільки на поверхність діла і бачуть, шчо польські пани робили глухе противенство національно-политичне россіјському урьадові, користуючись однакож самим основним јого стовпом: крепацтвом. Ми б знајшли в польськіј інтелегенціјі тих (та ј не тілько тих) часів власну »тројцьу», ні трошки не вступаючу приведеніј вишче тројці Миколаја I — власниј легітімізм, клерікалізм, шче більш систематично вироблениј, власне вченьа про оффиціальну народность, жаханьньа «західного духу» і повертаньньа під назвиськом «старопольського духу» до середньовікових ідеалів не дуже більшоји ціни, ніж ті, про котрі трубили казенні і добровольно-лакејські историки (Погодін, Шевирьов, Устрьалов) і публицисти Миколаја I. між котрими-то публицистами најголовнішчими були польаки Булгарін и Сенковскіј. В аналогију московським романтикам-славјанофилам, шчо хоч не розривалисьа зовсім з тројцеју Миколаја I, але все

гип був інспектором. На ділі однако Павлов був всього меньше подібен до чоловіка, котриј держить коло себе „партіју“, а јого тодішні пријателі скоро зоставили јого самого і на јому самому скупилась всьа ненависть паньско-попівськоїі партіјі польськоїі і руськоїі, в руках которојі була тоді кньаг. Васільчикова. На которе панство і попівство треба це більш записати, — чи на польське, чи на руське, а тілько післьа того јак кн. В—ва раз пројшлась по кијівським недільним школам, начальство з Петербурга піднъало вперше руку на ці школи по всіј Россіјі. З міністерства нар. освіти пішла бумага про те, шчоб „вбільшити догльад“ над цими школами і не попускати шчоб в них вчили чому небудь більшому, ніж в ка-

---

таки знаходили в старіј Русі Московськіј і земські збори, і вибір старшин, і вольниј переход сельан, — можна знаіти у малому польському кружку теоретиків колишнього « шльахетського гминовладства » (але тільки шльахетського); та не дуже богато можна в польськіј тодішніј громаді најти аналогиј тому енергичному кружку россіјських «западників» (критик Білінськиј, професор Грановськиј і др., Герцен, Тургенев і инші), або украјінському шчиро мужицькому напрьамку Шевченка і Костомарова, шчо був подібен до романтичного славјанофильства і однакож јак і «западничество», був далекиј від церковного і національного узкоглъадства. Ці всі напрьамки критикоју, философичними статтьами, лекціјами історичними, сатіричноју і аналітичноју літературоју, почавшојусьа з Гоголья, јак тільки можно було, вели оппозиціју трилогиjі Миколаја і приготовили россіјську громаду до тих перемін, шчо тепер зміньајуть усе лице старого царства, колись-то оплоту всејевропејськоїі реакціјі (тьаги назад). Те, шчо польаки в західніј Россіјі так накинулисьа на украјінофильство, на «хлопоманіју,» случилось не тілько з національних причин, а більше з культурних і соціјальних, з того ж закону, по котрому ј паньсько-попівська, аристократично-клерікальна тьага також у східніј Россіјі накинуласьа на ліберальниј напрьамок, котриј вона похрестила загальним назвиськом «нігілізму,» по закону, по котрому кијівські попи і московські доктринери-централісти так зіјшлись з польськими панами в ненависті і брехньах на «украјінскиј сепаратізм.» І там і тут — це «стариј россіјськиј порьадок» вставав проти «новојі вольноjі Россіјі.» Правдивим вольнодумцьам в коронних польських землях треба б зрозуміти, шчо між панами украјіно-литовськими, хоч би вони стократ брали часть у рухавці, і паном Катковим та шче гіршоју,

зенних „приходських школах". В своїј записці в оборону школ недільних Пирогов прьамо говорить об ціј бумазі, јак об послідку обходу школ кијівських „однієју особоју", котора вбачила в читаньньу учениками статьті по русскіј історіјі з народнього журналу — курси історіјі і т. п. З тодішньоїі розмови кн. В—оїі з Павловим видно було, шчо, окрім усього, вона образилась тим, шчо школи недільні були заведені без јіјі благословенија і патронату. Цього вона простити не могла, — і коли потім, јак казав Герцен, „кіевская дѣвичья кн. В—ой" спромоглась побороти перед царем самого Пирогова, то з Павловим јіј справитись було шче легче.

Тим часом проф. Павлов перејшов у Петербург, де

ніж він, россіјськоју полицејсько-олигархичноју партіјеју (великопанським табором) је крівне братство; за дальніших часів, коли після Каракозовшчини дуже підньавсьа в Россіјі великопанськіј і назадніј гурт, і сам Катков став замічати ті звјазки польських магнатів, прьамујучих у сојузі з россіјськими назадниками до попсованьньа і того невеликого поліпшеньньа, шчо зроблено урьадом дльа сельан в західних губерньах. Газета «Вѣсть,» шчо у роки 1865-8 основана була на гроші петербургських і московських великих панів, а најбільш предплатителів мала між польськими панами в західному крају (на імја одного пана коло Житомира висилалосьа на јакі небудь 2-3 села 132 екзем.), — газета «Вѣсть», шчо доказувала буцім усі реформи, зроблені в Россіјі за царьа Александра II, суть помилкоју, а надіди сельан землеју, особливо в західнім крају, чистим розбојем — показује правдивость того, шчо ми сказали про природне братство польського панства з россіјським поліцејством і великопанством. Братство це становитьсьа щче міцнішчим через те, шчо між сімјами приближеними до вишчих петербургських кругів је кілька јавних вихованьців језујітських. А це все зводитьсьа до того, шчо правдивим мужичникам (демократам) і лібералам (вольнодумцьам) у корінних польських земльах треба зрозуміти, шчо так званним полякам у західніј Россіјі нема другого виходу, јак або становитись вольнодумними (ліберальними) мужичниками руськими, або зоставатись польськими назадниками, — бо де нема польського народу, там нема місцьа і польському мужичництву і вольнодумству. Доки сього не взнајуть Польаки у корінних польських земльах, доти і на самиј правдивиј мужичниј ј вольнодумниј напрьамок польськіј буде падати великопаньська і назадницька тінь од шльахецтва і попівсьтва земель західно-руських,

роспорьадчики всіх школ недільних вибрали јого головоју, але куди шче раньше перејшов митрополит Ісідор і переніс чутку, шчо Павлов есть червониј револьуціонер. Ціј чутці дало ходу те, шчо в Харкові најдени були сліди студентського тајного товариства. Попівсько панськиј табор в Россиі постаравсьа нальакати урьад і Харковським товариством і школами, — а јак случилисьа в 1862 р. в Петербурзі пожари, то горло сього табору, „Московські Відомості“, шчо недавно перед тим перејшли під урьад д. Каткова, стали кричать, шчо пальать Петербург студенти-нігілісти, котрі через школи мајуть доступ до робочоји черні і хотьать виправити јіјі на спосіб західнього пролетарјату. В таких доносах не обіјшлось діло і без польських панів: уже за рік перед тим, јак кијівські участникі школ недільних зньали з себе світописниј образ по прозьбі відјіхавшого в Петербург Павлова, по крају полуденно-західному, особливо по гимназијах, куди дејакі з учителів школ недільних перејшли учительами, покончивши курс в университеті, — пішли поговірки, шчо це образ закльатих ворогів польшчизни, котрі заприсьагли працьувати на јіјі згубу. У Петербурзі між доносами на школи і Павлова були ј писані јавно польаками. Јак случились

і всьакиј по неволі казатиме — «польаки» там, де треба б казати тілько «назадники і паньство західно-руського крају.» Нехај же ті, котрим це не по серцьу, одречутьсьа од помјанутих назадників і панів, а з тим разом признајуть, шчо на схід *од Сьана і з Буга «нема Польшчі», а јесть Русь* [*Біла і Украјінська*] *і Литва.*

Так писали ми в 1872 р. Тепер чујемо ми, з галицких часописів, шчо ј між польаками засновујетьсьа громадсько-мужицькиј табор (соціально-демократична партіја). Чутка та тричі радісна дльа громадства і мужицтва украјінського, — але вијать ми мусимо сказати тіж самі слова, шчо зараз сказали. Хај з першого разу польські громадники скажуть голосно чужим і својім, шчо вони не задумујуть нічого і здалеки подібного до старого «одбудуваньньа Польшчі» в старих грьаницьах 1772 року, навіть такоји Польшчі социалистичноји, — і шчо де нема польського мужика, там дльа них кінчајетьсьа і јіх Польшча. Тілки тоді не поновльатьсьа гіркі помилки 1862-63 рр. і настане правдиве і користне дльа обох боків брацтво і спільність праці польаків і украјінців, — а инакше і польськиј социалист буде дльа нас хоч дуже перегонениј, а все таки шльахтич.

пожари 1862 р. то по царському приказу було звелено недільні школи скрізь закрити, і тоді ж наставлена була комісcіjа, котра повинна була вислідити дух і ціль школ недільних. Про дві петербургські школи було наговорено, шчо буцім то там велась соціjалистична проповідь і давано читати кличушче до повстаньньа письмо „Молода Россіjа“, — але це не тілько не витвердилось при допросах учеників, а шче виjавилосьа, шчо квартальниj умисне підбивав хлопцьа полу-ідіота, шчоб казав на допросі, буцім-то jому давали читати „Молоду Россиjу“, коли по правді давали читати тілько відпечаток з журналу „Народное Чтеніе“ про початок Русі: про Рьурика, Олега і т. д. Про другі школи по всіj Россиjі губернатори донесли, шчо нічого протизаконного в них не замітили. Одначе комісcіjа, котроjі голова був таjниj совітник Жданов, а секретар Пржебильскіj, виготовила доклад, у котрому росказувала, шчо недільні школи були ділом таjного товариства, мавшого метоjу „ниспроверженіе существующаго порядка вещей и истребленіе царствующей въ Россіи династіи“. Усе діло школ недільних рухнуло! А в західним краі пропали едині руські народні школи; паньсько-польські остались без супротивників.

Правда, були шче jім супротивникі в Киjівськіj губерніjі, але не багато було з них користі, — та мало того, з jіх виjшла нова біда дльа руськоjі народньоjі освіти. Jак стали заводитись недільни школи і завелись помьануті школи при церковних приходах коло Білоjі-Церкви, митрополит Киjівськиj Арсениj циркульаром, написаним дуже строго, звелів усім попам приходським завести при церквах школи. Загальна міра, jаку взьав митрополит, повела лиш до того, шчо школи позаводились на папері по всіх приходах Киjівськоjі губерніjі, а на ділі вони були або мало де, або вчили в них не попи, а наjмити з одставних солдатів, писарів і т. п., або діти більш пололи іереjські огороди, ниж читали граматки і псалтирі а про те, шчоб взьатись за новішчі способи навчати школьарів, з отцьами іереjами і говорити було нічого.

Скоро j начальство замітило, шчо з школ митрополитських мало пожитку; кньазь Васильчиков доложив так званому “західному комитету“ державного совіта про небезпеченьство польськоjі проповіді, требуjучи од вишчого урьаду більшоjі напруги в школьному ділі. По розвазі

західнього комитету царь звелів одчислити на першиј раз 10 тисьач рублів на народні школи губерпіј Кијівськоіј, Волинськоіј і Подольськоіј, поручивши міністру народньоіј освіти, д. Головину, взьатись за діло устроју таких школ. Јакијсь то архіереј з Владимирськоіј губерніј (у Великіј-Русі) уже було визвавсьа дати учителів з своіх бурсаків дльа тих будучих школ. Одначе начальство кијівське: і генерал-губернатор і куратор учебного округа одписали, шчо дльа сього діла треба учителів вивчених на місці і знајучих крај і льудеј в ньому. Міністр згодивсь, шчоб заведено було в Кијіві „Временну педагогичну школу", котра принмала льудеј, де чого вчившихсьа вже то в гимназијах, то в семинаријах. Учить в сіј школі згодились без плати дехто з учителів гимназиј, а најбільш з студентів университету, тих, шчо вчили в недільних школах, јак раз перед тим, у Мају 1862 р., закритих. Студенти шче за півтора року перед тим думали ј сами взьатись за таку ж педагогічну школу, і один з них, распорьадчик подільськоіј недільноі школи, д. Вороноj, вів про се јакісь переговори з Јузефовичем, котриј тоді дуже вольнодумствовав і з польаками, і з руськими. З сих переговорів нічого не вијшло, але јак тільки заклалась „Временна педагогична школа", то студенти ці зараз дали безплатно своју працьу. Гроші, шчо мали јти на плату учительам, пішли на підмогу учепикам. З того ж часу окружниј инспектор д. Тулов з чиновником генерал-губернатора Чепурним стали обіјздити села, по котрім сельане охотно згожувались виставльати хати дльа школ і приплачувати 30—50 рублів учительу до тих 150—180 р., котрі бравсьа давати ім урьад, і давати дешчо з огородини і др., тільки б мати „правдиві школи", а не такі, де діти іх тільки час тратьать або робльать на попа і јого сімьју замісць науки. Попробували було прилучити до діла і панів, але тільки дејакі згодилисьа дати грунт та дерево на збудованье школи, а більш говорили, шчо вони б раді помогти народніј освіті, та бојатьсьа хлопоманів, котрі тільки ј думајуть, јак би пустити по школах гајдамацьку проповідь. Це казали ј ті пани, котрі, шчоб одчепитисьа, давали јакиј небудь спорниј з сельанами грунт, або кілька дубів на школу. Де хто дуже вже просто давав зрозуміти, шчо ті прокльаті хлопомани засіли вже ј у кијівську педагогичну школу. За перше пів року цьа школа вспі-

ла випустити 19 учителів і вчила 36. Дльа новихшкол прийшлось подумати про те, шчоб хутчійше вистачити книги учебні і читальники, — і в Кийіві взьались за роботу над такими книгами украйінськими, а також і россійськими, але приспособленими до льуду украйінського. З міністерства на це діло було відпушчено 500 руб., на часть котрих почато печатати перше видапье „Байок" д. Глібова. Тим часом по всіх гимназийах в Россійі ішли роботи над крітікойу проекту устава середніх і низчих школ, — мало не в усіх гимназийах кийівського округа совіти подали голос, шчо окрім российськойі мови в школах мусить бути й мова украйінська, при чім учителі правобічних гимназий бачили в послідній живішчий спосіб шчоб боротись з польскими змаганьньами панувати над народом руським. З петербургськойі громади украйінськойі дейакі льуде, майучи широкі стосункі, стали старатисьа в міністерстві про те, шчоб устав школьний дав украйінській мові первенствуйучу рольу в школах полудневойі Россійі і министерство напечатало в своему журналі статьтьу, доказуйучу окрімність і самостойачість украйінськойі мови, шчо була перепечатана й у „Правді". Мені здаетьсьа, цьа ревність шчирих украйінців була трохі крайньойу і безтактнойу: бо дати первенство, а то й виключне пануваньньа мові украйінській в школах, коли по украйінському писано було шче дуже мало, а школьних книг зовсім не було наготовлено, було б ділом більш руйнуйучим, ніж будуйучим, — бо через те народ украйінський зразу зводивсьа по чиновницькому приказу на 5 — 10 книжок украйінських. Гаразд більш практичним було далі вести так діло, йак началось: готовити книжкі украйінські і уводити іх у школи рьадом з российськими, вибірайучи книгу не по мові, а по ціні того шчо нейу писано. Замір же зробити мову, на котрій шче не виготовлено було самих початкових книжок, казенпойу (оффицийальнойу) в школах, — міг тілько визвати противенство иноді між самим таки народом, шчо й справді случалось.*)

---

*) Вороги украйінства не раз нагадували про такі случайі, однако не розказали про них йасно. Ми знайем кілька случайів де справди крестьане казали, шчо йім треба знати казенну, паньську мову, або де крестьане ображались, шчо йіх дітей учать бабським казкам, а не церковному письму, — йак колись ображались громади швейцарські

Одначе самі пазадовні кружки в россіјськіј громаді шче у 1862 р. мало огльадалисьа на украјінське движеньньа, ганьајучись більш за „нігілізмом", ніж за „сепаратізмом." Правда, шчо хоч одного з авторів поіменованних букварів, д. Стронина, і арестовано в 1862 р. та ј з другими полтавцьами (між ними ј писавшого украјінські стихи д. Конiського) вислано до дальніх губерніј, але в карі Стронiна „украјінська пропаганда" була більше причіпкоју, бо ні в чому було обвинуватити, — а букварь був јавним доказом в украјінстві. Тілько польські папи по правому боці Дніпра кричали на „хлопоманіју", і за ними почало потьагати ближше до Дніпра панство лівобережне, шчо повело за собоју чутку про те, шчо ніби вишльуть кількох з молодежі з Кијіва і Полтавшчини до дальших губерніј. Післьа того, јак по доносу і з Перејасловшчини (кажуть, Трепова, тепер петербургського начальника міста) одвезено в Архангельск д. Чубинського (того самого, шчо потім працьував по зазову ј на гроші імператорського россіјського географичного товариства над етнографичним описаньньам правобічноjі Украјіни), кијівські „хлопомани" написали протест проти „клевет", котрі на них зводьать паньські реакціонери обох

проти нових школи по сістемі Песталоцці до того, шчо ј школи розібрали по деревнам. От такі то по части реальні бажаньньа народу знати паньську науку, по части звички до старосвітського вченьньа роздували вороги украјінства до того, шчо буцім то самі украјінські мужики не хотьать знати украјінських книг. Ми знајемо, јак один мировиј посредник в 1863 р. д. Рахубовськіј, в Гадьац. пов. Полт. губ. начитавшись «Москов. Вѣдом.», довів одного старшину, котриј попереду роздавав хлопцьам украјінські метелики, до того, шчо тој позбірав јіх і отдав назад тому, од котрого він узьав јіх. Нам самим тој старшина казав таке, шчо він довідавсь шчо писати по мужичому видумали лихі льуде нарошне, шчоб мужики не добрались до паньськоjі науки. Подібне, јак розказував нам кн. Шир. Шихматов, казали і мужики білоруські. — Певно, вони не зовсім сами таке видумали, — однако на такі думки мужиків не можна було не звертати уваги і треба було јги обережно з мужицькоју мовоју в школи і попереду усього виготовити на тіј мові такі книги, де б була та наука, шчо мужики вважајуть паньськоју. Де поступували обережно і. де мужики могли на ділі доневнитись, јака користь з науки на рідніј мові, — там јіх не можна було збити, јак збив напр. нашого старшину д. Рахубовськіј, — це показује полтавська недільна школа 1860 року. Там попробовали учити школьарів і по казенному і по украјінському, — а потім спитали јіх, по јакому јіх учити далі, — так з 157 школьарів 114 прьамо сказали, шчо по украјіньському (23 ученика були з москвинів).

боків Дніпра, і сам д. Катков приньав сеј протест на листки своjeji „Современноjі Літописі Московських Відомостеј,“ хоч уже він перед тим спорився з „Основоју“ зза питаньна про украјінську словесність, виговорьујучи россіјським украјінофилам, шчо вони „передражнујуть“ простонародніј говор, і похвальајучи галицьких писателів з „Слова“ і „Наукового Сборника“ за те, шчо вони старајуться приблизити своју мову до россіјськоjі. (Д. Катков так судив од того, шчо јому справді була зрозумілішоју мова панів Дідицького, Головацького ј инших, але не дльа того, шчоби послідні знали справді по россіјському, а лиш дльа того, шчо вони виробльали мову з церковно-славьаншчини, німеччини, латини і самоjі польшчини, — а сі всі мови були відоміјші д. Каткову і јому подібним, ніж мова пароду руського на Украјіні) — і навіть було підхватив киненіј „Основі“ јевреіським „Сіоном“, горлом жидівських лібералів в Одессі, докір у „сепаратизмі.“

Першиј рьад льудеј, шчо дужче других подержав компанію польським панам у жалобах на хлопоманіју в школах кијівських, були попи. Тоді саме, јак по всіј Россіјі обсужувалосьа, јак оснувати школи народні і јак у Кијівському крају школи вже заводились, підньалось і друге діло: про підбільшаньньа доходів духовенства, дльа чого в Петербурзі був наіменованиј комітет при свьатіјшому Синоді. Сеј комітет, недовго думавши, догадавсьа звести два діла до купи: получчити життьа духовенства тим, шчоби передати јому школи, се-б-то обложити сельські громади новим налогом, за котриј буцім-то будуть отці јереjі учити дітеј. А јак учили вони в крају кијівському, ми вже казали. Прибавим, шчо јак завелись по Россіјі, окрім західних губерніј, земські збори, то скрізь сельанські депутати протестували протів того, шчоби школами завідували духовні, і зајавльали, шчо в школах при церквах або нічому не учать, або ж нічому не виучујуть. Самі духовні, коли бачуть, шчо від јіх требујуть справжнього ученьньа в школах, признајутьсьа, шчо јім ніколи: так случилосьа в дуже інтересному по ходу діла шкільного в Россіјі повіті Александровському губерні Катеринославськоjі, — јак видно з оповішчених не раз б. Корфом примірів.) Сьому заміру синодського комітету школи кијівського округу стали впоперек. Само собоју јасно, шчо митрополит Арсеніј особоју своjeју почитав себе в обиді заве-

деньньам школ од міністерства, котрі јавно показували нікчемність јого заходів. Треба було підорвати хоч не перед льудьми, так перед урьадом кијівські школьні заміри і кијівську педагогичну школу. Дльа сього вже було готове оружжьа, готові крики, пущені панами-польаками і арендарьами-жидами: „г јдамацька хлопоманіја“ і „сепаратізм.“ За јіх го ј ухопились сторонники россіјського клерикализму. Органом сеј інтриги против кијівського школьного діла став „Вѣстникъ югозападной Руси,“ которий видавали в Кијіві профессори духовноїі семинаріјі Говорскіј і Еремич. Обидва сі пани були родом Білоруссі і мали звьазки і з сотрудниками петербургськоїі „Основы.“ У первихNN своїіх „Вістник“ печатав історичні монографіјі д. Куліша, і шче в половині 1862 р. (№ 5) сеј журнал напечатав дуже гарьачу і з толком написану статьтьу „Что такое хлопоманы?“ — котора, јак кажуть, була написана украјінцем, видавцем „Ужинка рідного польа.“ Автор просив россіјську громаду не вірити польським брехньам на молодіж придніпрьаньську і толкував, шчо, не беручи на увагу помилки і лишньу гарьачість, прирожену молодому зростові, так звані хлопомани шчирі слуги народні і страшні польському панству, а не Россіјі. А нараз, ледви в пів року потім журнал д. Говорського став називати молодіж украјінську в Кијіві ворогами держави россіјськоїі і народу руського, чи безсамовіжними, чи то ј самовіжими сојузниками польськоїі революціјі — і докорьав учену администраціју в Кијіві і міністерство народньоїі освіти в Россіјі, шчо вони однімајуть свьате діло школ народніх у духовенства ј оддајуть у руки таких лиходіјів, јак хлопомани. (Дивись напр. статьтьу О характерѣ и дѣятеляхъ народнаго образованія.)

Тим часом і в других крајах Россіјі підньавсьа такиј же самиј спор: кому віддати школи народні — чи духовенству, чи свіцькому начальству, міністерству? Питаньньа се, јак самі добре знајете, је всеевропејське. Горло назадовнього табору „Московські Відомості,“ стало кричати за духовенство; за јого ж подав голос і „День“ газета московських славьанофилів, котрі в питаньньах полiгичних і соціальних (јак по ділу сельанського наділу, земського ј громадського самоправленньа і т. і.) тоді стојали з „молодою, вольною Русью,“ а тілько з причини свого московсько-православного богомольства стојали за духовенство,

хоч вони нераз може дужче других партіј у Россіјі, нападали на пороки духовенства, критикували архијерејсько-монашеськіј деспотизм, стојали за свободу білого духовенства, за спілку јого з громадами і т. д. Јак бачите московські славјанольубці добре знали, шчо то за золото теперешньа всероссіјська церква з јіјі головами, — а все таки стојали за те, шчоб в руки цієјі „невісти Христовоји отдати шче раз народ з школоју. Так јім затуманили голови православіје і памјать о старому московському царстві! Јак одкручувались московські славјанольубці од того, шчоб просто гльанути ділові в очі, видно з листу одного з них до одного з головних робітників школьного діла в Кијіві: „ја знају добре, писав він, шчо таке дійсно тепер наші попи і архијерејі, і знају добре Вас, вірьу, шчо Ви не станете навіть чипати православіја в школах. Але Ви все таки чиновники, — значить, зло німецьке, а попи теперішні хоч зло, та своје! (І чого воно своје, — а не византіјське, коли вже так?) З цього бачите, јаку силу мајуть в головах буцім то вольнодумних і розумних московсько-паньських пророків — пусті слова. Другиј пророк, скоро затемнившиј славоју дд. Аксакових, — д. Катков, шче сміливішче гравсь словами: спор за школу в кијівському крају, писав він в „Москов. Відом.“ јесть спор „церкви, начала свободи. і государства, начала регламентацијі.“ Це б то митрополит Арсеніј — начало волі, а ми грішні — начало регламентацијі!

Се вже були часи польського повстаньньа, коли в Россіјі, де не звикли до таких діл, ні до јакого небудь політичного життьа і незаборонного, вольного спору і обміну думок, став заводитись звичај примішувати до всьакого діла і спору „польську справу,“ польську інтригу“ і т. д.

От наші назадовці ј стали зводити до купи россіјськіј нігілізм і польську рухавку, та ј докорьајучи міністерству освіти, шчо воно не віддаје духовенству школ народніх, винили јого, шчо воно хоче в школи ввести нігілізм та через те служити і польськіј револьуцијі. Треба сказати, шчо міністр д. Головин зробив діло великоји безтактности, котре дало багато сили ворогам јого шче доволі незлих намірів у школьному ділі, јого легенького противенства клерикалам, схожого з тим, јаке вів Дьурјі, министр Наполеона III. У ті часи појавиласьа за границеју політична книга Скедо-Феротти *Que fera-t-on de la Pologne?* (Скедо-Феротти

— псевдонім німецького барона з Чернігівськоji губерні, Фиркса, агента министерства финансів россіjського в Бельгіji; він видавав не мало брошьур про Россіjу по французкому і по руському одну проти Герцена). У сіj книзі головна дума була, шчо Польшчі треба дати автономіjу і конституціjу, але руському урьадові нічого турбуватисьа, шче се може стати приміром і руському народові требувати j собі того ж, — бо Польаки народ розвитиj і до свободи стиглиj, а руські ні; на розмови, шчо мов би то в Россіjі jе громадськиj голос (opinion publique), по думці Скедо-Феротти оглядатись нічого, — бо після цього можна сказати, шчо j у баранів, шчо скакаjуть на луках через палку, jе „громадськиj голос.“ Така безтактна постава принесла велику шкоду і дльа польського і дльа россіjського політичного розвитку, бо в ті часи загально була піднята річ у Петербурзі про конституціjу, про котру натьакало і в патріотичних протестах проти нот держав західних дворьанство петербургське, тверське, нижегородське j ин. і сам царь в одповіді петербургським депутатам говорив, шчо призове в своj час громаду на поміч урьадові в державних ділах. Помjануті слова д. Скедо-Феротти мали тим більшу вагу, шчо на jіх гльаділи, jак на голос де-jаких високих сфер в урьадових кругах, скупившихсьа коло Константина Миколаjевича. Міністр Головин, jак усі знали, підручник сього, додав ваги такому голосу тим, шчо розіслав книгу Скедо-Феротти по університетах і гимназіjах. Така безтактність і д. Скедо-Феротті і міністерства не могли не образити громади россіjськоji, і в противенстві, котрі вона визивала, змішувалисьа дві мислі; перша: „коли польакам давати конституціjу, то j нам;“ друга: „коли нам не давати, то j jім не треба.“ (А тут польаки шче більш затемнили всім голови, бо почали повстаньньа не тільки на польськіj землі, а і під Киjівом). Одначе наjбільш розсилка книги д. Скедо-Феротити визивала по Россіjі нельубов до польаків, шчо „он мовльав — jак вони підходьать до урьаду россіjського,“ і нельубов до министра Головина, „он jак він гнушчаjетьсьа над руськоjу громадоjу, рівньаjучи jіjі до баранів, і jак продаjе jіjі польакам.“

Тіj партіjі, котра не хотіла волі ні руським, ні польакам, а хотіла темноти в школах, така безтактність дд. Скедо-Феротти і Головина була на руку, і горло того табору д. Катков, підньав великиj і на вид вольнодумниj

крик проти міністерства. А јак до Москви дішли кијівські попівські жалоби на хлопоманіју і украјінськиј сепаратізм, буцім-то покриваемиј учебним начальством, то табор Каткова прибавив шче нову вину міністерству освіти; так зложиласьа формула, котроју років за вісім гравсьа Катков про нігілізм і сепаратізм"видумані польскоју інтрігоју на згубу државі россијські, котра-то інтрига зализла і у високі круги і відтільа розсаджуе і піддержује все погубне дльа Россіјі". До сього прибавивсьа ј національно-державниј централизм, котриј з того часу став народжатисьа в Россіјі і взьав собі за примір Францију та Прусију; бо до того в Россијі проти волі земель і народів стојало тілко чиновницьке самовольство і звичка до старовини, јак в царстві самодержавнім, але не національниј централизм, јак ми бачимо на приклад і в конституцијних німецьких державах, јак Прусіја і Цислитаніја. Сеј дух національного централизму з опаскоју подививсь на те, шчо в проекті міністерським школьного уставу стојало слово, шчо навченьньа мусить бути на „отечественіј" мові, — слово, котре, јак кажуть, само міністерство толкувало дльа полудньа в Россіјі в духу вигодному дльа украјнофилів.

Так ось јак з пансько і ксьондзівсько-польських, жидівсько-арендарських, православно-попівських і великопансько-чиновницьких голосів зложивсь тој крик, шчо пројшовши через уха московських „англіјського клуба, старінних вьерних членов до гроба", — вирвавсь в 1863 р. з „Московскихъ Вѣдомостей" проти всього украјнольубивого, особливо проти украјінськоjі мови в украјінських школах. До московських спасителів цілости државиі православноjі віри пристали і перельакані розмовами крестьан про „слушниј час", тоб то такиј, шчо всі козаками будуть та землью получать, — пани лівобічноjі Украјіни, потомки „дурних гетьманів" і полковників, шчо розікрали Украјіну, навіть і такі, шчо перед тим козакольубствовали з Шевченком і потім з Кулішем.

Московські славјанофили в „Дні" шче не зовсім розгубили тоді своjеjі прихільности до всіх славјан, до „хлопства", до земшчини і самосправу крајів і на половину боронили украјінців і д. Костомарова, — терпльучи од д. Коткова докір, у них „двоjітьсьа в очіх". (Цеспор подрібно росказали ми в статтьах „Восточная полиј

тика Германіи и обрусеніе; Вѣстникъ Европи 1872 г. №№ 2 — 5) В петербургських виданьньах тоді теж шче держались сліди сили Герцена, Доброльубова, Чернишевського і т. д., — і за украјінців стојали з газет СП. Вѣдомости і навіть „Голос". Сам д. Костомаров на одному обіді виголосив анахтему проти усьакого шчо задума одірвати Украјіну од Россіјі, — але нічого не помоглось! Проти слов д. Костомарова Моск. Вѣдом. поставили противумосковські слова галицькоји „Мети", пропускајучи усе, шчо говорилось в „Меті" проти польаків. Та все одно, шчоб не говорив д. Костомаров і другі украпольубці, — тоді всі охоче слухали крик проти „польськоји інтріги" і „обаламученого неју нігілістичного і сепаратістичного панургова стада", ніж јакі небудь резони. — Старорускиј табор взьав верх над молодим, — а з цього молодого по столицьам були дејакі, шчо навіть сердились на украјінців, чому вони справді не повстајуть та шче за одно з польаками. А всім здавалось, шчо тепер, коли пішла в гору висока політіка, — не до школи і школьних книжок;

От тоді то, при таких обставинах, в 1863 — 64 р. р. і були виготовлені указп, которі витіснили мову украјінську з діла освіти народу на украјіні.

Не тілько в новім уставі школьнім 1864 р. слово „отечественниј јазик" було замінено словом „русскиј", шчо значило „казенниј", — через шчо украјінську мову витиснено з школ, — куди вона јак ми бачили стала входити, (сим начальство в Россіји робило тілько те, шчо і Франціја, Пруссіја і т. п. держави), — але начальство придумало таке, шчо пахло зовсім не духом нашого віку і в наших часах ніде, окрім Россіјі, неможливе — а именно: навіть без закону, а потајно, „адміністратівним порьадком" заборонено цензорам пропускати у печать всьакі книжкі украјінські, шчо можуть іти в школу. Свьатіјшиј Синод знов від себе заборонив такі ж книжкі церковні, а через два роки опісльа заборонив і проповідь на „простонародніј мові і с простонародніми словами". Приготовлені д. Костомаровим книжкі зістались без виданьньа, а так само і похвалне академіјеју наук евангеліе. Росказујуть за вірне, шчо синод заплатив типографіји за дозволене попереду вже виданье II-го випуска оповідань Опатовича, шчоб тілько воно не виходило в світ. Кажуть также, шчо міністр внутренніх діл, Валуев,

говорив д. Костомарову, шчо се забороненье не е докончене, а тілько начасове задержанье до менше смутного часу. Цензори так стали усердствувати, шчо јак у Кијіві печатавсьа букварь д. Максимовича, котриј увесь був писаниј по церковнославјанському і казенноруському, а тілько в кінці мав одну карточку украјінських пословиць, — то і сьу карточку счистили червоним карандашем.

Так завелось з 1863 р. у Россіјі, шчо по украјінському можна було печатати стихи, поеми, повісті та хоть би і философіју Гегельа перекладати на украјінську мову. Тілько того, шчо було б правдивоју пишчеју дльа народу, не можна стало печатати. Колись то у Россіјі і Великороссіјі і Малороссіјі піднімали спори про те, јак широка мусить і може бути литература украјінська, — чи така ж усесторонньа, јак і российська, чи провінціальна і простанародньа, тілько на „домову потребу", јак казав „День". Тепер заборонено саме литературу „домову", „простонародньу", котру признавали користноју і московці. Заборонено було печатати школьні книги, навіть мішані, украјінсько-московські, — такі именно, јакі радили писати педагоги в самому „Журналі Міністерства Нар. Просв." при тому ж самому міністерстві, при которому ј сталась цьа заборона.

Наука і школа мусила склонити голову перед високоју буцім то політікоју, — а на самому ділі перед розсерженим крепацькоју волеју паном, невіженим монахом і перельаканоју поліцієју, — которі знајшли собі „вмокајушче в розум перо" в руках перегнаного молодшими головами і через те розльутованого московського профессора!

Слава цього спасительа цілости Россіјі виросла між инчим на темноті 14 мильјонів украјінців в руськім царстві.

Тут вже мусимо залишити на кілька часу статьтьу нашу в „Правді“ і прьамішче гльанути на те, шчо наробили укази 1863 р. в сільських школах українських, — которі тоді тілько шчо починали заводитись на правім боці Дніпра під керуваньньем кејівськојі „Временноји Педагогичноји Школи“. Говоримо так, бо учивші в ніј не тілько приготовльали будушчих учителів, але були і школьноју радоју, без котороји нічого не робилось в ділі закладаньньа школ сільських в трьох губернијах. Сталось це не по јакому небудь уставу і не по умові, — а само собоју. Усі, хто вчив в тіј школі, працьували не за гроші, а по волі, були шчиро заінтересовані в тому, куди підуть јіх ученики, знали јіх, знали, хто з них може винести, могли дати раду, куди кого приставити. А д. Тулов, бачучи те і знајучи, натурально, обертавсь за радоју до учителів, росказував, при јаких обставинах буде јака школа і т. д. Ми не станемо одрікати ні в д. Тулову, ні в д. Вітте шчирості до того діла, в которому була ј наша частина, через те тілько шчо вони були начальством, генералами. Ми мусимо признати за ними за ті часи і шчирость і широкиј погльад на діло, — хоть гріх генеральства, звісно, лежав і на них і вијавивсь опісльа, коли настали нові порьадки, — а дд. Тулов і Вітте *не протестовали проти них*, хоч мусили добре знати, скілько було правди в тих нових порьадках. Ну, та ми, хвалить бога, не в Англіјі, — де льуде поважајушчі себе не зостајутьсьа в міністерствах, коли не по јіхньому робитьсьа! На тој час, 1862 — 63 рр. в усьакім разі в школьному ділі в Кијіві вспіла було виробитись мало по малу жива нитка між учительами педаг. школи і інспектором у гору і вчительами сільськими в низу. Нитка та не рвалась і післьа того, јак учитель ішов на село, — а піддержувалась објіздами інспектора і росказами јого в раді школьниј, листами учеників-учителів і т. д. То було живе тіло, одухотворене шчиростьтьу і льубовіју до діла, — тіло, јаких не дуже то багато було по казенниј Россіји, которе могло розростись на користь науці і народу, јак могли розростись школи недільні, јак ростуть вікові спілки льудські в Англіјі і Швејцаріји, шчо ними пишајутьсьа краји і шчо скрашујуть гострі, кольучі противенства між льудьськими таборами, і потроху дајуть зростати новому тілові братства між льудьми. І јак недільні школи, јак всі такі зерна

добра, Временна школа кијівська була заглушена, а потім вирвана невіженними слугами казенноїі Россіјі слідом за криками проти „нігілізму і украјнофільства“, шчо мовльав, завели гніздо в тіј школі.

Доволі подрібно описана „Вр. Пед. школа“, діла јіјі і підкопи під неји в секретніј записці Н. П. Барсова, посланцьа міністерства в 1863 р. (тепер проф. варшавського університету) з которој коротчі витьагі зроблені в статьтьах д. В. Шульгина „Югозападный край въ послѣднее двадцатипятилѣтіе“, шчо печатались в „Кіевлянинѣ“ в 1864 — 65 рр. Тепер у нас нема під рукоју, ні записки д. Барсова, ні статеј д. Шульгіна· Ми мусимо зложитись на нашу намьать та на статьтьу д. Константіновича (одного з теперішніх інспекторів школ в правобічних губернијах) в II т. Зап. Югозап. Отд. Имп. Р. Географ. Общества: „Нѣкоторыя данныя о народномъ образованіи въ Югозап. краѣ“, — хоть в ніј росказано про школьне діло за ті часи дуже неповно: теперішні бо чиновники міністерства нар. просвіти не дуже радо говорьать про те, шчо робилось поперед них.

„Временну Педагогичну Школу“ називали розсадоју нігілізму і особливо украјінофільства в школи сільські правобічних губерніј. Записка д. Барсова і потім „Кіевлянинъ“ задержали імена тих, котрі були в тіј школі, јак казав „Кіе—нъ“ „безкористними дьејателььами“. То були: окрім Тулова (тоді інспектора училишч, потім помішник куратора, тепер в отставці) Слінушкин (тоді інспектор II гімназіјі, потім діректор) Ростовцев (тоді учитель I гімназіјі, тепер окружниј окружниј інспектор) Худзінскіј (учитель II гімназіјі, потім інспектор обруситель в Польшчі) Пьасецкіј (учитель II гімназіјі, тепер інспектор в ніј); студенти університету: Ф. Левіцкіј (колись роспорьадник новостројенськоји недільноји школи, потім інспектор обруситель в Польшчі, тепер теж в Кијівськім Окрузі, корресподент „Кіевлянина“ і „Московскихъ Вѣдомостей“) П. Житецкиј (тепер учитель в Кіјевск. војенн. гімназіјі, написавшиј Очеркъ Исторіи Звуковъ Малорускаго Нарѣчіи) Н. Шульженко (колись роспорьадник Кіево подольсь. нед. школи, потім інпектор народних училишч Кијівського Учебнаго Округа, потім діректор полтав. гімназіјі, тепер діректор коллегіјі, — ліцеја Галагана) А. Тищен-

ко (здаjетьсьа, тепер судебниj слідователь в Липовці Кіjів. губ.) М. Драгоманов.*)

Ми не маjемо ні права, ні поводу розказувати, jаких хто думок державсь з наших товаришів по школі педагогичниj. Вони не обjавили jіх печатно. Ми можемо говорити тільки за себе. Ми j тоді, jак і тепер, вважались попорченими гріхом нігілізму, не без гріха і украjінофільського, — хоч

---

*) Дд. Барсов і Шульгин говорьать також про «нѣкоторыхъ» профессорів університету, шчо буцім то теж принььали часть праці в Времени. Педаг. Школі. Але ніjаких таких профессорів там не було, окрім д. Гогоцкого, котрыj пристав до діла не в самому початку. Шчо винесла школа з jого праці можна бачити з двох случаjів. Памjатаjемо інтересну книгу, куди один ученик думав записати «лекціjу» не простих, а «ордінарного профессора ун-та», і те, jак ученик написав великими викуртасами на книзі: Лекціjі Педагогики ордин. проф. і т. д. І шчо ж? Приjшов профессор і почав: «в воспитаніjі дьеjствуjет субjект і обjект. Соjединьаjет іх метод» і т. д. і т. д. Ученик нічого не второпав і не записав. Коли це чуjе: профессор вопроша сам себе: «Какаjа же тому пріčіна?» — Ученик радиj і пише: «какаjа же тому пріčіна?» — «Весьма простаjа!» одповіда сам собі профессор. — «Весьма простаjа,» — пише ученик. — Але далі пішли вніjать субjекти, субстрати і т. д. Так із всього курса в книзі тільки j зосталось, шчо заголовок та — «какая же тому причина»? — Весьма простая! — А один раз стрічаjемо ми пр. Гогоцького. — Ви би зашлі ко мньє в субботу, говорить він, поговорілі би, как поставіть на ногі педагогическуjу школу. — Да она стоjіт уже больше полугода. — А ви відаjете Тулова? пита далі. — Да. — Ви би попросілі jево купіть одну кніжку дльа бібліотекі школи. Jа би сам купіл jеjо, да дьеньег ньет. — А сколько она стоjіт? — Да копьеjек 50!» — (Профессор получав тоді 3000 р. жалуваньньа і мав доми в Кіjиві!) Проф. Го—j тепер завзьато виступа проти украjінофільства. Не знаjемо, чи не бачив він jого тоді в Вр. Пед. Шшолі, чи шчо, — тільки ж він тоді мовчав. А на скільки він міг боротись з ним перед учениками, — це показуjуть два розказані нами случаjі. І це був один тільки чоловік, котрого кіjівська alma mater дала школі, од котроjі починалось велике діло помочі нашому сільському льуду пізнати самого себе. Ні, там, де грошеj не платьать, — там наші казенні учені не показуjутьсьа! Друге діло — в банки, або в городську думу! А патріотизм можна дешевше показати — адресом цареві, Горчакову, або j Каткову! І недільним школам, хоть вони були спершу в моді, профессори университету не дуже-те помогли. Павлов було зібрав з них шчось рублів з 40 усього грошеj, — а jак мусив одjізжати, то насилу знаjшов одного, шчоб на своjе місце догльадарем поставити і то вже молодого (д. Ромера), а поступивший потім намісь цього пр. Абашев (тепер в Одессі) так шче написав в смутні часи 1862 р. донос на шчо-денну школу, шчо завели студенти дльа де-кого з учеників школ недільних, а ректор Іваніщев вигнав jіjі з хат университету.

з другого боку ј тоді, јак і тепер, нам дорікали з де-јаких украјінофільських кружків нашим „космополітізмом“ і „москофільством, — хоч ми ј тоді, јак і тепер, цінемо Россіју декабристів, Пушкина, Гогольа, Герцена, Бьелінскаго, Тургеньева, Доброльубова, Чернишевського, — а не Россіју Миколаја Павловича, і думајемо, шчо тілько тоді украјінці зможуть висвободитись з під казеннојі Россіјі, јак добре переварьать те, шчо виготовила неказенна Россіја, і тоді обіјдутьсьа без нејі, јак сами безпосередно переложьать на украјінську мову ті новоевропејські думки, шчо доси доходили і доходьать до них најбільш чере- всероссіјське пісьменство, хоч і просіјане царськоју цензуроју. Ми не ховали ніколи того, шчо ми думајемо про Россіју, Украјіну, Европу. І все таки ми працьували, јак і другі, в Педагогич. школі і скажем прьамо, не бачили великојі одміни між духом нашојі праці і тих наших товаришів, котрих ми појменовали. Јак бачите, і потому, шчо з ними сталось, вони не дііјшли до нашого „сепаратізму“ і „нігілізму!“ Звісно, у де-кого з них була хоч легенька думка виставитись тим, шчо було льубезно і начальству. Та живе діло тим і росте, шчо дльа нього працьујуть не з самого тілько зреченьньа усьакојі вигоди, — а ј тим, шчо јак воно налагодитьсьа, то усьакиј робить, јак треба, јак инакше і робити неслід. Отже Вр. Пед. Шк. в Кијіві так налагодилась, шчо в ніј наперед копу виступило, јак би навчити льудеј најліпше розуміти таку, чи иншу науку і вчити неј другах; — і кожниј з нас тільки про те ј думав. Звісно, кому довелось, јак нам, навчати політичнојі науки (руськојі історіјі), тој показував јіјі такоју, јака вона була і јесть, не ховајучи ні світла, ні пльам в ціј історіј од најдавнішчих часів до самого 27 Апр. 1863 р., дньа, коли було коло Кијіва повстаньньа польаків. Ми думали довести будучих учителів шкільних до того, шчоб вони знали, с е р е д к о г о і с е р е д ч о г о в о н и п р а ц ь у в а т и м у т ь і куди јім приставати з своједжу школоју, — чи до розуму і мужика, чи проти них.

На Вр. Пед. Школу Кијівську стали нарікати попоред усього попи, — шчо мовльав би-то вона хоче „одтерти школу од церкви.“ Одже, шчоб обіјтись в сільських школах без церкви, то-б-то без попів, звісно, ніхто тоді, таі доси з тих, шчо мајуть діло з казенними школами в Россіјі, — і не думав! В Россіјі шче ні разу не піднімалась розмова про

те, об чім говоритьсьа дуже голосно по всіј Европі, то б то про зовсім безпопівську школу, котра јесть навіть в Голандіјі, хоч коли де, то саме в Россіјі на правім боці Дніпра, де перемішані православні, римсько-католики і жиди, або там, де јесть багато роскольників, —здајетьсьа, само начальство мусило б подумати об тім, шчоб, перенішчи науку церковну з школ в церкви, злити усіх різновірців в один льуд школами чисто світськими .І ми це розуміли в 1863 р., і думали про те, јак би ј дітеј католика чиншовика і бідного жида притьагти в школу побік з дітьми православних крестьан, та ми дальше не јшли, јак тільки шчоб в школі не панував попівськиј дух, котриј би одганьав католиків і жидів, та шчоб піп не зајідав світського учительа і јого науки. А попам хотілось просто, шчоб або нјаких школ не було, — або шчоб вони брали гроші і нічого не робили, і шчоб про те ніхто не довідавсь з мирьан і не мав права спитати попів, куди вони поділи ті гроші, шчо дані на народньу школу. Розсердившись на педагогичну школу кијівську за те, шчо вона јіх виводить на чисту воду, — попи стали дорікати јіј безбожністьтьу, а далі украјінофільством. Отже именно украјінофільство з усіх тодішніх молодих таборів було најприхильнішче до христијанства і навіть до православіја. Украјінофіли ніколи не бачили тільки і світла, шчо в православіјі, јак московскі великоруссофіли, — а все таки не рвали з ним, јак всеросіјські западники, нігілісти. Навіть прихильники вольного розуму, раціоналисти, з украјінольубців, часто з одного того, шчоб подобатись народові, готові були не рвати з усім, шчо приросло до нашого народу з христијанства і православіја. А старші з них так і дуже велику ціну давали в науці народніј христијанству, особливо евангельському, — за јого прихильність до бідних, пророкам за јіх завзьату шчиріість проти неправди, мученикам за твердість. Д. Куліш видав проповіді попа Гречулевича; в рьаду книг, шчо задумала видавати петербурська украјіньська громада, — буб переклад бібліјі, — перша книжка, видана Костомаровим, були „Оповіданьньа з св. Письма“ попа Опатовича; кијівські студенти — украјінофили готові були печатати маленькі Четы-Мінеjі,“ житьтьа сьатих, льубимих народом, або таких, шчо визначались на своїј лад льудьськістьу. *) Може б јака небудь мен-

---

*) Ось шчо писав д. Костомаров в «Основі» (1862 р. мај) в стать-

ше старозаконна, не така мертва церква, јак наша, вміла б покористуватись такими вчинками тих льудеј од котрих можна б було ждати зовсім иншого, а не прихильности до себе, јак вміла б покористуватись тим духом, шчо веде наших крестьан до штунди. Так певно зробила б церква протестаньська. Та навіть і римська, навчившись гірким способом за часи великоїі зміни (Реформаціїі) і великого повстаньньа (Револьуціїі) французького, шчо то значить не

ті «О преподаваніи на малорусскомъ языкѣ»: «Что бы ни говорили модные прогрессисты, которымъ кажется удобнымъ навязать народу матеріализмъ, — народъ съ омерзеніемъ отвернется отъ ихъ ученія, коль-скоро замѣтитъ, что прежде всего, подъ видомъ этого ученія, хотятъ посягать на святыню его сердца. Народъ южнорусскій способенъ съ любовью принимать образованіе, если оно будетъ ему даваться въ православно-христіанскомъ духѣ. Православное христіанства было въ продолженіи многихъ вѣковъ основою его нравственной силы; за православіе страдали его предки; православіе слилось съ его существомъ; да и самое православіе южнорусскаго народа гораздо духовнѣе, жизненнѣе, внутренно-сильнѣе чѣмъ нѣкоторые полагаютъ, и не состоитъ, какъ часто у великоруссовъ, въ въ соблюденіи однихъ внѣшнихъ обрядовъ. Во всякомъ случаѣ, если бы мы сами, въ этомъ отношеніи, стояли подъ вліяніемъ иныхъ взглядовъ, то все-таки не смѣемъ *насильственно* (?!) подкладывать народу чуждыя ему нравственно-религіозныя или иррелигіозныя начала, противныя тѣмъ, съ которыми онъ родился, сросся, сжился. Когда его умственный кругозоръ расширится, тогда онъ самъ выработаетъ себѣ сообразную сферу идей, на основаніи новыхъ для него данныхъ въ природѣ.» Не знаємо, чи треба нам тепер шче спорітись з д. К—вим, котриј говорив в 1862 р. те, шчо тепер говорьать безукраїінські україінофіли і безнародні народовці львовськоїі «*Правди*» і «*Просвіти*» і проти чого говорить те, шчо росказує сам же д. К—в про мужика-раціоналіста, Грицька-мальара, шчо читав і біблію, і свьашченну історію, але кидавсь більше на арифметику і космографію: «Онъ зналъ священное писаніе изумительно, —каже д. Костомаров (*Основа*, 1861, Апрѣль, *Воспоминаніе о двухъ малярахъ*, 47) и могъ потягаться въ текстахъ библейскихъ съ любымъ поморскимъ начетчикомъ. Но замѣтно было, что не чувство благочестія влекло его къ такому чтенію: онъ *искалъ въ немъ* того, что называется положительнымъ знаніемъ. Любознательность Грицька обращалась болѣе всего на матеріальную природу и странно было слышать, какъ онъ задавалъ себѣ вопросы, давно ужерѣшенные физикою или естественною исторіей, и искалъ отвѣта то въ библіи, то въ Иванѣ Выжигинѣ Булгарина, то въ повѣстяхъ Марлинскаго. Одинъ помѣщикъ, получившій образованіе въ харьковскомъ университетѣ, началъ давать ему книги и расширилъ кругъ его чтенія. Грицько читалъ ихъ съ жадностію. Ему подарили Всеобщую Исторію Аббата Миллота, популярную Астрономію и курсъ математики, и онъ былъ внѣ себя отъ восторга.

Нѣсколько лѣтъ не видалъ я Грицька послѣ этого, но случай при-

огльадатись на громадські думки, — певно попробувала б обернути на своју користь такиј рух, јак Костомаровськиј, і виробила б з украјінольубства шчо небудь подібне, до старо-хорватства, старо-словінства, до старо-чешства, в которому і гуссівець (гуссіт) Палацкиј ішов в ногу з кардіналом Шварценбергом Але, — „к сожальенју іль к счастју“ — наше казенне мертвьацьке православіје, также само, јак наше світське начальство, — котре теж могло б користуватись з украјінства 1860-х років, хоч би в спорі з польським панством, не терпить нічого живого, бо чује собі в ньому смерть.

„Профессор казьонниј, — говорив колись куратор і генерал-губернатор в Кијві, Бібіков, — сльедоватьельно, харошіј, а сльедоватьельно ні шікать, ні апладіровать јему нье смьејетье!“ Так розсудили і наші наслідники апостолів про вигадки дд. Костомарова, Куліша і студентів-украјінофилів: „хто шче јого зна, шчо вијде з того, јак народ буде розуміти біблију? — хај ліпше зостајетьсьа по старому!“ А коли шче зачепили світські учителі і школи кешеньу попівську і пиху митрополитську, — то-

---

велъ меня увидѣть его въ томъ же селѣ, въ 1845 году. Грицько былъ уже женатъ на крестьянской дѣвушкѣ изъ своего села, имѣлъ свою собственную хату, платилъ оброкъ и занимался малярствомъ, выручая насущный хлѣбъ на иконахъ. Безъ посторонняго руководства, Грицько уразумѣлъ свою книгу — курсъ математики и, съ изумительной правильностью и вѣрностью, рѣшалъ трудныя алгебраическія и геометрическія задачи. Онъ прочиталъ уже физику, зналъ изложенные въ ней законы природы, любилъ толковать объ опытахъ, которыми человѣческій умъ достигалъ до уразумѣнія этихъ законовъ. Но библіи онъ уже не читалъ и, вообще, его мало занималъ священный кругъ.» Окрім цих слов самого д. К—ва, багато казок народніх про свьатих, бога, попів, приказок про церковні речі показује, шчо між нашими мужиками јесть вольні розумники (раціоналисти), звісно, в сповитку. Але перед д. К—вим, тоді јак він писав своjі слова, носились мріjі јого молодих часів, часів кијівського Кирило-Меходіјського кружка, про очишчене христіанство, шчо всіх льубить, особливо бідного, мужика, шчо стојіть ділом проти кривди, готово боротись за народ, за народність і т. д., — мріjі, которих сліди бачимо ми в віршах Іеремиjі Галки і Шевченка, мріjі пролетіли тоді і по западу Европи, по Гверацці, Ламене і т. д., змішујучись то з Мацціні змом (у італьјанців) то з соціалізмом. (у французів) — тепер у јужнонімецьких демократів. Тілько такого христіјанства, јаке снилось Ламене та Шевченкові, ніколи не було, а з тих пор, јак завелась церков, попівство, то ј бути не може нічого і оддалеки подібного јому. Теперішнье попівство стојіть скрізь за дужчого, і, коли треба, то готово і

ді апостоли не задумались стати шпіонами і підньати крик про „сепаратізм!“ Так шче раз було показано, шчо Россіја зовсім не така земльа, де б старе скільки небудь мирилось з новим, зовсім не земльа „компромисів“ і розміренного поступу вперед. Чи крашче воно так, чи ні, — тільки митрополит Арсеніј і Свьатьејшіј Сінод вилічили по крајніј мірі молодших украјінців од всьаких замірів згоди з християнством, од всьаких мріј про спільну працьу з поукрајінними попами і т. д., од тих мріј, которі живуть шче в головах більшој части галицьких украјінофилів і всіх мај же западно-славјанських народольубців. Так само все те, шчо начальство світське і церковне робило зо всіма вчинками молодіжі 60-х років служити народу, не ламльучи одверто з основами держави і церкви, — одучило молодіж од всьаких мріј, шчо може бути јака небудь згода між одвертими пјавками і гасильниками світла в народі — і приjательами народу. Тепер можна подьакувати за таку науку, — хоч вона дорого обіјшласьа і обходитьсьа

Молодіжі наука цьа коштувала років з пјать сна (1864—1869), а всім коштује і досі того, шчо нема в Россіјі ніјакого навіть слабенького вчинку, котриј би вменшував бідноту і темноту народньу, поки цілком не переміньатьсьа теперішні порьадки. Так ось один з таких вчиночків, школьне діло в правобічноjі Украјіні, — пропало або заснуло

од Христа одректись, або перекрутити слова јого по своjому, коли не просто сховати јіх. Ось через шчо попівство скрізь було проти того, шчоб перекладати і біблију на мужицькі мови. Јак обернулось з тим попівство на Украјіні, — сказано у нас. Теж саме бачимо і в Галиччині, де попи старој партіјі ворогујуть проти того, јак проти «украјінства», а попи буцім то украјінськоjі партіјі цілком холодні до перекладу св. письма, виданному д Кулішом, а свого теж не дајуть, а «украјнофільська» «Просвіта» хоч і шчо року справльа роковини Шевченка співами і пивами, зовсім і не дума росказувати про таку релігију, про котру думав Шевченко: про те, јак пророки виступали проти царів і первосвьашченників, јак Христос навчав, шчо багатому важко в царство небесне пројти, або јак у первих християне усе було спільне, — а годује народ казками про те, јак св. Миколај по воді ходив, а св. Јуріј змија вбив, — а «народовська» «Правда» каже, шчо це значить «морально піднімати народ» — Инакше ј бути не можеть з усьаким попівством, — а нема віри без попівства!

слідом за тим, јак побито було украноФільство в 1863 році. —

Говоримо сміло: пропало, або заснуло, і беремось запевнити те, навіть призиваjучи в свідкі льудеj служашчих і цифри з статьты інспектора Константиновича. Прибито було діло школьне в правобічніj Украјіні не тілько через те, шчо прибита була народньа мова в книгах і школах, але ј через те, шчо верх попів над украјнольубцьами був верх темнольубців в загалі над приjательами освіти. Ми бачили, скільки совітів гімназіј подали голос за те, шчоб учити в школах украјінських з початку по украјінському. Ті всі льуде, шчо таке говорили, не були украјнофілами, а шче менше сепаратістами. Вони були тілько льудьми, котрі шанували науку і школу, або стидились не шанувати јіх*). Тепер вијавилось, шчо дьачківство і поліцја вишче науки! Значить науку можна і по боку! Далеко не украјнофіли була і більша половина учителів в кијівськіј педаг. школі, — а всі признавали в ніј, шчо учитель перш усього мусить бути провідником науки і пошани до народу украјінського. Тепер і тут взьав верх ладан та палицьа десьацького.

Перед вакацјами 1863 р., післьа прильудного екзамену будушчих учителів сільських, прошчавсь

*) Спершу саме підлеглe митрополитові кијівському попівство, навіть такі льуде, шчо не похвальали зросту великого украјінського письменства, не сміли говорити, шчо треба зовсім не пускати украјінськоји мови в школи. Так в «Трудахъ Кіевской Духовной Академіи» за Мај 1867 р. була напечатана статьтьа «По поводу распространенія грамотности въ юго-западной Россіи», а в ніј були такі слова: «мы не исключаемъ совершенно употребленія малорусскаго текста въ букваряхъ и книгахъ для народнаго образованія», — а далі: «Какъ ни скудна, или лучше сказать, какъ ни ничтожна, малорусская книжная литература, мы не отвергаемъ ея пособій для народнаго образованія».

з нами, учительами пед. школи, попечитель д. Вітте і в повному сборі сказав, шчо він мусить подьакувати всіх вчивших в ніј, а особливо студентів, за јіх гарьачу працьу, і шчо він дуже радиј, шчо кількo з них покінчало курс і матиме право стати вже в пед. щколі зо всім нарівні з учительами гімназиј. Приjіхали ми післьа вакаціј — і перше, шчо почули, — це те, шчо нас не пустьать вже в пед. школу, шчо міністр велів замінити нас „чтобъ сдѣлать уступку общественному мнѣнію“. На наше місце поступили другі *за гроші!**) А в 1864 р. новиј попечитель кн. Ш. Ш. переміннив і тих, хто верховодив школьним ділом, (замісць Тулова і Слішушкина, попереду Ростовцев, потім діректор 1 гімн. Андріјашев, над которим нема того чоловіка в Кијіві, починајучи з самого начальства, шчоб не сміјавсь, — потім смотритель повітового училишча — вже пього доволі! — Ільінскиј, которий більше правив купленим кньазем у казни селом, ніж школами, — потім знов Андріјашев). Тодіж скасовано роботу над читанкоју нашоју, а в кінці 1864 р. і саму пед. школу.

Коли погльанути по статьті д. Константіновича на число заложених в трьох губерніјах сільських школ, то виходить, шчо в першиј рік керуваньньа Вр. П. шк. при одному інспектору (д. Тулову) при грошах тільки 10,000 р. на все діло, — було заведено 26, та в другиј (коли вже попівство почало підкопуватись під діло), при 15,000 р. на все — 18 школ, — всього за два з лишком роки до прибутьтьа кн. Ш. Ш., — заложено було в кијівськ. і под. губб. 43 школи та на 7 школ було

---

*) З усіх јакось зостававсь д. П. Левіцькиј, поки не поjіхав в Польшчу.

зроблено записів (а одчинені були ті 7 школ під кн. Ш. Ш. тільки за пьать років). Під кн. Ш. Ш. про школи клопоталось троє верхніх начальників і по Волинськіј губернiјi јiздило шестеро чоловіка, (Барскиј, Богатінов, Страшкевич, Невгадов, Рафальськиј, Холодовськиј) которих волинськиј архиіерej прозвав *каліками перехожими*, јак дльа сміху прозвали в Кијіві увесь причт кн. Ш. Шахматова. Так ось всі оці каліки перехожiјi за пьать років з лишнім (1864 — 69) заложили на Волині 15 школ, — так шчо јак присчитати до них і згадані 7 школ в Под. губ., то ј тоді вијде, шчо за часи „господства калік" було одчинено за пјать років всього 22 школи!! Це були часи, коли по кијівському округу звертали назад в скарб по 200,000 р. в рік, јак непотрібних!

З 1870 р., вже під новим начальством генерала Антоновича з казни призначено по 30,000 р. на народні школи трьох правобічних губерніј і поставлено шість інспекторів, а з 1873 р. дванадцьать, которим начальство поодводило „*рајони*", мов кріпостьам, чи комендантам. Ці кріпості самі коштујуть до 30,000 рублів в рік, коли не більше, а заложили вони у купі з мировими посредниками в 1870 р. — 9 школ, в 1871 р. — 52 шк., в 1872 р. — 29 шк., в 1873 р. — 27, в ½ 1874 р. — 8 шк. (замітим однако, шчо *ішоги* д. К — ча не зходьтсьа на 5 школ і шчо він посчитав в *нові* школи і дејакі з тих, шчо були тілько *перероблені* по новому уставу в т. зв. однокласні школи). Јак порівньати число льудеј і грошеј, — то вијде, шчо перші часи Вр. Пед. шк. вијдуть часами најбільшојi праці дльа діла нар. школи в трьох правобічних губернiјах, — а праці тојi не можна і рівньати з працеју калік перехожих, шчо

закладали в сім-вісім чоловіка тілько по 3 школи на рік (а ми знаjемо случаj, коли вони замикали вже бувші школи, тілько у д. К — ча те чомусь не показано). Та jак бачили, і під догльадом 12 комендантів „раjjонів" число школ в трьох правобічних губерніjах вбільшуjетьсьа далеко не рівно. Вже jак не мало дба о школи мужичі панське земство, а все таки більш тих раjjононачальників, хоч воно і не говорить про те, шчо треба піднімати у гору пригніченниj льахами і увільнениj царським начальством народ*).

Далі усьакиj зна, шчо в сільському школьному ділі в Россіjі багато залежить од інспекторів, а особливо в чиновницькиj Россіjі. От же по правді кажучи, думаjемо, шчо j само начальство киjівське признаjетьсьа, шчо між 12 інспекторами раjjонів правобічних і двома діректовами лівобічних, не знаjдетьсьа і трьох, котрі б були не чиновниками, а справді льубили школу і учителів. Архиjереjські родичі, генеральські і губернаторські прихвостні, прибувші з поручальними листами в Киjів, виживші з ума старі учителі, а іноді і такі, шчо перед тим служили десь по землеміpству, чи шчо, — приjмались в „штаб" генерал-леjтенанта Антоновича правити школами на правобічниj Украjіні. В діректори ж школ в Черниговшчині дістаьсь бувшиj діректор полтавськоjі гімназіjі д. Кульжинськиj, не тілько доношчик на гімназіу шче з часів

*) У нас нема під руками других чисел, окрім тих. шчо праведені в «Земскому Сборнику Черниг. губ. 1876», а там знаходимо тілько число учителів в Черниг. губ. Jіх там 168, тоді jак в трьох губерніjах, шчо під дванадцьатьу раjjоначальниками, всього 301, т. по 100 чоловіка на губерніjу. — При случаjі дуже просимо всіх, хто зхоче помогти нашому виданьньу, посилати нам отчоти і виданьньа земства, городів, інспекторів і т. и., которих, при самій добрій волі і статках, не можна здобути через книгарів.

д. Стропіна (дивітьсьа отчот по управл. кіевск. уч. окр. за 1862 р. въ Ж. М. Н. Пр. 1863 р., — коли не можете гльанути в секретні бумаги). Хоч він і вискочив з студентів-јурістів в учебну службу за рекомендацију пр. Павлова ліберальному попечителеві Ребіндеру і получив місце діректора в Новг. Сьеверському за прислугу тому Ребіндеру, — але такиј, шчо скрізь, де він не був, заводились скандальні діла о неакуратності шчотів грошових (в Полтаві тричі). Здајетьсьа, і окружне начальство не хотіло зоставити јого довше діректором гімназіјі, — а з Петербурга дали јому місце діректора народніх школ, — і окружне начальство нічого: зіјло на здоровльа того облизньа. Може бојітьсьа јого доносів*). Ми мусимо признатись, шчо сотрудник „Вѣстника Сѣверозападной Руси“, ворог украјофільства, старець, служашчиј шчось більше 40 років, діректор школ в Полтавшчині, шче один з најбільш гарьачих до свого діла чиновників в кијівському окрузі і з најменших чиновників, на скілько ми чули і на скілько видно з јого отчо-

---

*) Ми вже згодували, шчо учебне начальство в Россіјі саме најполохливе, најлицемірне, Ми казали, шчо в Кијівскому окрузі нема того чоловіка, шчоб не сміјавсь з Андріјашева, — прибавимо, шчоб не знав, јак він висиса казну својіми книжними складами в казенніј хаті, јак він, одними рахунками за перссилку книг по народніх школах, оббіра ј так бідниј школьниј скарб, (він бере шчось 5—10 % за *укупорку* і *пересилку* книг, тоді јак всьакиј книгарь візьме на себе пересилку, аби тілько в јого забірали книги). А все таки Андріјашева не тілько терпльать, а ј балујуть, і ніодин інспектор отверто проти нього не піде. —До самих остатніх часів був при К. у. окрузі «чиновник по особим порученіјам» д. Каллістратов, за которим, всьакому було звісно, були скандальнішчі діла по спродажу крестьанам «новојі волі» з іконами, по видурьуваньньу в купі з митрополітом Арсеніјем 60,000 рублів грошеј у полуумного богомільцьа Бредіхіна (про це була скандальна полеміка навіть ред. Кіевл—на д. Шульгина р. К—товим), — а все таки держали в службі, поки сам він хотів, і куповали в нього ікони, прописі і т. д. — Ја знају, чим јіх в руках держать, — казав голосно К—ов про окружне начальство, — і держав!

тів печатних. Тілько, залишивщи навіть те, щчо він на Украјіні не признаје украјінства, подумајте щчо цеј чоловік, будучи весь молодшиј вік учителем в гімназіјі (в Ніжені) не признавав Гогольа за путнього писательа! А јому дајуть в рукі народні школи в цілиј губерніјі в которіј льудеј трохи не стілько, јак в усіј Швејцаріјі! Добре вкрепльать такі льуде в учительах пошану до начальства і навіть до „всероссіјськоји культури!“

От через це все ми вважајемо себе в повнім праві сказати, щчо післьа 1864 р. діло науковоји народньоји школи на Украјіні по меншіј мірі замерло, а надто саме там, де більш хазьајінували чиновники міністерства, каліки перехожі, потім і інспектори і діректори. Так само, особливо в Катеринославщчині (в Александр. повіті) в Херсонщчині (в Елисаветградськ. повіті) в Черниговщчині, (в Борзенському повіті, в Ніженському) де щчо пробували робити де хто з земців, — а тепер, коли скрізь над земством взьали силу предводитчлі двоьан та доносчики-чиновники, јак Гарусов, Кульжинськиј і т. п., — то ј ті смирні сходи науковоји школи сільськоји на Украјіні поглушено ј повјалено. Ми вже не говоримо про те, щчо ніколи не може бути жива наукова школа на Украјіні без украјінськоји мови.

На скілько, навіть при земстві, однієји чутки про те, щчо јесть в јакіјсь школі на Украјіні украјінськиј дух, доволі було, щчоб причепльатись до тіји школи, і јак охоче зајідали ту школу попи, чиновники міністерства і великі пани, щчо в губернському земстві, — показује діло школи д. Лесевича в Лубенскім повіті (Полт. губ.) про котору ми вже трохи згадували вишче.

Д. Лесевич, сотрудник петербур. журналів „Русское слово,“ „Знаніе,“ „Отеч. Записки,“ — недавно видавшиј книгу про „Позітивну Філософіју,“ — шче за часи, јак заводилась вольа крепаків, зріксьа взьати з викупноі плати за землъу, шчо одіјшла в јого селі до крестьан 4000 рублів, обернувши іх, по умові з крестьанами на позичкову кассу, шчоб з процентів од них содержалась школа. Крестьане вибрали д. Лесевича попечителем школи. Учительа взьали в 1864 р. з кијівск. педаг. школи. Јак водитсьа, до учительа став чипльатясь піп, — а шче гірше, шчо піп і благочинниј задумали, јак би захопити гроші в своји руки, јак би підвести, шчоб школу закрили, а гроші обернули на поміч школам по всьому повіту; — тоді б попи поділили гроші між собоју. Піп і благочинниј завели такиј спор з учителем, громадоју і д. Лесевичем. Тим часом, в 1866 р., післьа нашоі статьті в 93 № СПВ. підньалось знов польуваньньа на украјінство. Јак ми згадували, земець д. Ігн. Закревськиј, підпераючи наші думки, написав, шчо ось мов јесть добра школа в Полтавшчині, шчо мирить науку на мові украјінськиј і на казенниј і далі на церковниј. З Кијіва од кньазьа Ш. Шихм. пішов в Полтаву приказ, — знајти ту школу. Не знајемо доцевно, чи про школу д. Лесевича, чи про иншу писав д. З-иј, іереји лубеньські одписали в полтавськиј училишчниј совіт, в котрому усердствовали діректор Кульжинскіј, губернатор Мартинов і архијереј Іван, (а виборні земські (хто?) мовчали і підписували бумаги,) — одписали, шчо ось, мовльав, денисівська школа д. Лесевича і јесть та школа, на котру вказујуть „поклонникі кулішовки“ (??!), јак писав опісльа д. Кульжинскіј в газетах. Лубенськиј повітовиј училишчниј совіт не знајшов, шчоб в школі тіј справді вчили по украјінському і не зхотів закривати школу, — але губернськиј совіт заборонив учителеві д. Безуглому бути де небудь учителем. Крестьане з д. Лесевичем зајавили, шчо вони не хотьать зовсім школи, і гроші обернуть на шчо инше јак не вернуть јім учительа. Попи тоді виступили з тим, шчо гроші дані раз на „народноје образованіје“ вже не гроші тільки денисівськоји громади і д. Лесевича, — а мусьать буть поділені на повіт. Губернськиј уч. совіт закрив школу. Однако д. Лесевич подав жалобу в сенат, — котриј мусить рішати спор з земськими урьадами, јаким вважались тоді училишчні совіти. Сенат згодивсь з лубеньським повітовим уч. совітом проти губернського і звернув школі ј уч.

Безуглому јіх права. — про шчо сам совіт полтавськиј мусів звістити лубенськиј. Полтавськиј совіт, шчоб таки јого було зверху, написав тільки, шчо лубенськиј совіт мусить догльадати, шчоб в школі не читались украјінські книжки і шчоб јіх не було в книгарні школьніј. Дуже жаль, шчо в свіј час, д. Лесевичь не пожалівсь в сенат і на цеј останніј вчинок полтавського совіту, — бо уставом школьним 1864 року було звелено тільки, шчоб учили в школі мовоју казенноју, але ніде не було заборонено давати ученикам читати поза школоју і книги украјінські, ні школьним книгарньам держати јіх, јак поміч і јак книги дльа читаньньа, а міністерського списка книг, шчо тільки ј можна держати при школах, тоді шче не було. В тој чаі д. Лесевич певно виграв би і на цьому ділі. Та такиј вже звичај в украјінців не доводити діла до кіньцьа!

По других місцьах навіть серед земства не знајшлось ні одного, шчоб, вчепившись в діло школ і книгарень народніх, вијаснити, јака то дурницьа виганьати з них ті, зовсім нязаборонені цензуроју книги, шчо розказујуть народові про јого ж житьтьа јого мовоју — книги, шчо заслужили хвалу од усіх освічених льудеј, і не украјінців!

Так шче з 1863—1864 рр. забито було скрізь по украјінських школах науковиј дух і підкошено було живу школу при самому корньу через те, шчо вигнато було з нејі живу народньу мову і письменство украјінське.

Тепер вигнане те письменство зовсім з Россіјі.

Коли порівньати ту заборону 1863—64 рр. з најновішчоју, тогорічноју, — то виходьать дуже цікаві річі:

Заборона 1863 р. настала серед страху, шчо нагнало польське повстаньньа; заборона 1876 р. настала при небі цілком јасному од усьаких таких хмар і мало того, јак раз тоді, јак руське царство збіралось „ослобоньати“ славіјан! Значить заборона 1876 р. — зовсім безпримірне і безпричинне самовольство, навіть політична безтактність, одним словом дурость першого номеру! І однакож в

1863 — 64 рр. заборона украјінського письменства побачила більщ противенства і в печаті, і земстві; в самому урьаді були проти неј̈і голоси. Тепер проти далеко гіршої̈ заборони ніхто і не писнув в Россіјі, — а в закордоннıј россіјській печаті тілько раз два сказано було проти неј̈і. Та ј то шче з тих газет навіть не було видно, шчоб руським закордонним писательам була добре відома така річ, јак діло украјіньске. А в однıј так шче питались, чи украјінство справди таки поступове діло, чи ні? Звісно, — дозволена печать в Россіјі дуже забита, однако про шчо инше вона вміје хоч натьакнути, а про наше діло цілком промовчала! Звісно також, шчо печать недозволена в Россіјі тілько ј је, шчо соціалистична, а вона була голосом тих кружків в Россіјі, котрі дорікалі украјнольубцьам, шчо вони плохі соціалисти. В цих докорах було і јесть і досі багато правди, бо дејакі з записних украјнольубців, стовпів і сотрудників „Основи“ то життьам својім (служба в Польшчі, по сахарньам, банкам і т. д.) то својіми писаньньами (напр. д. Мордовцева „Провинціальная литература“, або д. Куліша „Возсоединеніе Руси“, „Казачество въ отношеніи общества и государства“) показували, шчо јім нетілько далеко до такого народольубства, на которе вони мали претензіју, — і јакого слід, було ждати од товаришчів і учеників Шевченка, і од тих, кого польскі пани звали „хлопоманами, соціалістамн, коммуністами“ і т. п., але ј просто не далеко од јавного скандалу. Всероссіјські соціалісти тілько не догадались про одно, шчо коли украјнольубці були плохі соціалісти, то соціалісти на Украјіні мусіли сами стати украјінцьами і зробити сами те діло, которе справді погано робили записні украјнольубці. А в кінці всього нікому з правдивих ворогів казенних порьад-

ків в Россіјі не слід було так холодно стерпіти таке дике діло, јак тогорічна заборона украјінського письменства.

Јак цьа заборона, так і те, шчо јіјі всі перенесли легко, легше, ніж далеко меншу заборону 1863 р., показује, скілько переміпились діла в Россіјі з того часу. Розібравши ту переміну, побачимо ліпше ј те, јак держати себе тепер украјінцьам проти новоји заборони.

Перша одміна проти 1863 р. тепер в тому, шчо тепер нема вже в царського начальства і стілько розуму і глузду, скілько було шче в початки 1860-х років. Тоді все таки були ј серед вишчого начальства хоть сліди партіј, мужицькоји, чи панськоји, освітньоји, чи попівськоји, новоји, чи староји, — славјанськоји, чи німецькоји, — чи јак би там јіх звали. Тепер і те все забуто, або розгублено, — а нового не надумано, — і тепер вишчиј урьад в Россіјі просто случајно зібрана зграја льудеј, з которих кожниј робить, шчо в голову пријде, і закривајетьсьа, коли јому треба, царем, крутьачи ним, јак попало. Більша часть самого начальства сама зна, шчо довго не попанује, — сама не вірить ні в силу своју, ні шче менше в силу царську, — а поки шчо, користујетьсьа тим, до чого дорвалась, не думајучи, шчо вијде на далі з того, шчо вони пригадајуть, дльа самоји держави. Ось через шчо в Россіјі можна стало душити школу јак раз тоді, коли заводилась хоч би обшча служба војенна, заборонити украјінське письменство, јак раз перед славјанськоју војноју!

Подібна ж переміна случилась за остатні 10—12 років і серед вільних льудеј, серед вольнольубців (ліберралів) навіть. Ті, хто виступав десьать років назад, јак вольнольубці в печаті, в земстві, в уни-

верситетах, і т. п. — ті тепер або заснули, або полакеjились, — або „ждуть ліпших часів“, т. j. одвикаjуь од всьакого вільного ходу, — і також само jак і служашчі, тьагнуть, аби день до вечера, аби сберегти шкуру і кешеньу, або коли можна, набити цьу кешеньу, jак попалось: адвокатством, банками, а далі j службоjу казенноjу, jак зробили деjакі з недавніх шче ліберальних адвокатів. Хаj начальство перед ними, не тілько школу, або украjінські книжки давить, а хаj хоч льудеj jість, — вони пальцем не двигнуть. Чи на довго чи ні, — а тілько тепер вільно-земська, середнье-ліберальна, „степенна“ партijа в Россijі пропала! Не може бути, шчоб цьа партijа не підньалась вдjать, але вона мусить повстати з нових льудеj.

Пропала також і та частина цijеjі партijі, котору звали колись славjанофілами. Ми в другім місці (в брошурі „По вопросу о малорусской литературѣ“) доказували, шчо справдешніх славjананольубців, та шче вільних розумом, справдешніх *всеславjанців* в Россijі не було ніколи, — бо колишні московські славjанофіли були завсігда православними і значить одхришчувались од половини західнього славjанства, та шче j православijе чисте бачили тілько в Москві. До того j колишні славjанофіли московські, не гльадьучи на своjе часом вольнодумне jазикомельство, на ділі не могли собі пригадати, шчоб можна було шчо небудь робити, коли не позволить царське начальство, хоч би воно було тридцьать раз дурне, те шче j, по славjанофільському, j німецьке. І старі славjанофіли не далеко втекли од казенноjі троjці *православijе, самодержавijе і народність* (казенно-московська), — і не знали, jак би jім прилагодити до неjі искорки земського вольнодумства, або прихильності до не-

московських славјан, польаків, украјіцців. Тепер же тројцьа та перемінилась так: *православіје, самодержавіје і обрусеніје*, — з тим шчо веде воно за собоју: мајорати і ферми в Польшчі, нові базари дльа московських товарів, банки і т. д. (Не дурно ж Ів. Аксаков став діректором банку, хоч і перші стовпи московського славјанофільства, не минали откупів). Теперішньа буцім то славјанська партіја в Россіјі виробльуетьсьа в купецько-чиновницьку партіју на московськіј запарі, — ми сказали б: в шчось подібне пруським національ-лібералам, јак би московські славјанофіли не заслужили шче більше, ніж ті, имени *National-Servilen*. Збоку може хто подумати, — та за кордоном і говорьать, шчо ј теперішньа віјна — діло московських славјанофілів, — але це зовсім не так: коли царь зхотів, — тоді ј почав віјну; — зхотів продати сербів гр. Андраши, — і продав; зхоче продати болгар гр. Біконсфільду, — і продасть, — славјанофіли все будуть хвалити јого мудрість, втішајучи себе і тих недодумків, шчо јім вірьуть, пустими криками проти јакогось „Петербурга“, јаким наповнена недавньа буцім то славјанська промова Ів. Аксакова! Мало того, — вони знајдуть шче, в чім виноватити і сербів, і болгар, — мовльав, духом западним зопсовані, або шчо таке! Де ж јім оступитись за тих славјан, шчо в саміј Россіјі душить московшчина, оступитись хоч так, јак оступавсь „День“ Аксакова, за польаків та украјінців в 1862—63 рр.?

Так, значитьсьа, коли погльанути на верхи того, шчо робитьсьа в Россіјі, — то можна сказати, шчо ні з відки не ма вітру, прихильного украјінцьам, украјінськіј школі і письменству, а шче менше захисту, навіть такого, јакиј був в 1860—64 рр. Прибавте до того, шчо старші украјнофіли, не

тілько козакофіли 40—50-х років з панів черниговсько-полтавських (Ханенки, Ригельмани і т. п.), а і хлопомане 1860-х років, јак Куліш, виступајуть против „современного“, чисто мужицького крајнофільства, або зрікајутьсьа усьакого, јак Мордовцев, або одходьат на бік од пекучих діл минути, јак сам Костомаров. Здајетьсьа, — зовсім смерть нашому ділові!

Тим то справди і труднij теперішнij стан Россіji, шчо всі „верхи“ jiji тепер підсохли, або підгнили, — і шчо нове паросльа шче не нажило собі видніх стовпів, шчо все діjсно нове і свіже в Россіji, јак справди вгадав Тургенев в „Нові„ је „*Русь безимьаннаја*“. Та шчож коли все „имените“ загнило, засохло, або заціпило собі зуби і шчось шепотить по захахульками! „Новь“ все таки росте, јак з води јде!

Сходи нового житьтьа, нові думки нових льудеj то там то сьам піднімајутьсьа скрізь, і благовістьать новиj зріст і украјінства!

Позаторік і торік по всіj печаті в Россіji пробігла розмова про столичну і крајову (провінціальну) печать. Розмова та не доведена була до кінцьа, бо тепер не доходить до кінцьа ніјака жива розмова в печаті россіјськіj, а надто газетніj, поневоленіj чиновникам і тим столичним прикашчикам і откупшчикам, которим чиновники дајуть право однім тілько говорити в газетах. Јак не старались ті откупшчикі і прикашчикі і jiх најмити, або недоросткі петербургські, шчо не бачили і не бачуть світа дальше свого „вікна, прорубаного“ Петром, коториj jiхніj малості здајетьсьа більшим, ніж був, јак не старались замовчати, або заговорити, або висміјати розмову про крајову печать, — а все таки цьа розмова пробігла по всіj Россіji і

заворушила усьакого з читајушчих і пишушчих по крајінам безмірного царства, се б то всіх, хто шчо небудь зна в Россіјі. Віјна тілько на час заставила забути про ту розмову, — та *віјна заставила забути і про Петербург* і викликала самих недоростків столичних провіјатись по невідоміј јім Россіјі. В кінці цієјі віјни не тілько буде кінець, або ввірветьсьа нитка султанству і чиновникам в Константинополі і Петербурзі, — але ј султанству Петербурга над Россіјеју. Та, по волі, чи по не волі неіасна, розмова про печать столичну і крајову, шчо велась торік, — то була тілько цереднья чутка нового діла, — так званоїі *децентралізаціјі*, вольного впорьадкуваньньа (*автономіјі*) крајів в усіх своїх справах. А цього діла не забјеш нічим, тим менше цензуроју і сміхом петербурських недоростків, не забјеш вже через те одно, шчо јак до того діјде час, то крајіни все ростимуть, а столицьа, середина, гнитеме, сохнутеме. Сміху столичних откупшчиків і недоростків над печатьтьу підбитих крајів (провінціј) тепер вже через те одно ніхто не бојітьсьа, шчо за остатніј десьаток рокік в нашіј столичніј печаті не зосталось і пјати чоловіка, которі б себе чим небудь не закальали і нема може ј трьох, которих би діјсно поважала всьа Россіја! Коли так столицьа засохла і загнила, — то зостајетьсьа або сохнуть і гнить всіј Россіјі, — шчо річ не можлива, — або рости всіј Россіјі, себ то јіјі крајінам, а з тим вмісті і крајовим породам льудськім: славјанським і не славјанським, руським і неруським. І справді, — скрізь, куди не глянемо, на Кавказ, на Волгу, в Сібір, — скрізь ми бачимо, јак крајові льуде і породи починајуть пробувати думати, говорити, жити по својому, а не по указу з столиць. Не вже

ж Украјіна останетьсьа по-заду? — або не вже ж, коли Украјіна підніме свіј голос, то јого забјуть голоси других крајів і пород льудських, которі так само, јак і Украјіна і украјінці, рвутьсьа з путів чиновницьких і столичних? Ні того, ні сього не може бути. Поки шчо в торішніх розмовах про крајову печать бачили ми таке, шчо тепер вже не дві столиці спорились між собоју, јак колись Москва і Петербург, а всі крајові місцьа вставали проти столиць, а навіть поривались села говорити проти городів. І тоді, коли московські славјанофіли спорились з Петербургом, вони подавали голос і за крајеві вільности, а через те мусили говорити шчось і за крајеві породи. З годом московські „дільці" помирились з петербурськими чиновництвом (бо ј справди петербурська імперија дочка московського царства) —і розгубили своју прихильність до вольности крајів і льудських пород, навіть славјанських. Тепер діло зачипалось глибше: усьакі городи і краји, навіть московськоји породи, јак Поволжьа і Сібір, почали нарікати на верховенство столиць, однаково і Москви, і Петербурга. Всім, і московські породи льудім, Петрове вікно здајетьсьа діркоју, куди безслідно пропадајуть льуди і гроші, а Москва — здајетьсьа не серцем Россіји, а павуком, којриј висса усе те, шчо дістајетьсьа в јого сітку. Тепер вже не роздобрівші пани, — прибавльајучи „к жірному абьеду" в московському англіјському клубі, — „мудрују бьесьеду" про децентралізацију, автономију, вільне братство русько-славјанських пород, — а холодні, працьовиті льуде з Казані, Саратова, Іркутска, Вологди і т. п., сами москвини зроду, — подавали, хоч слабенькиј, голос за вольу і письменство і украјінське, коли необачниј екс-украјінофіл д. Мордовцев вскубнув Украјіну вкупі

з другими „провінціјами", то б то крајами підбитими! Це все маленькі шче, а все таки живі сходи серед тих крајів і льудеј, шчо більш по неволі, ніж по волі, зібрані були в московсько-петербурське царство. Це змаганьньа не за тим, шчоб одірватись одним од других, — бо це не варто трати сили тепер, коли усьака жива сила на світі шука, шчоб підбільшатись через спілку з другими, јіј подібними, і з сусідами а за тим, шчоб переміните јармо спільноји неволі на вільниј і рівниј соіуз. *Це не сепаратізм, а — федералізм!* — вільна вправа в својіх ділах не тілько великих крајів, јак Московшчина з підбитим і населеним јіји синами безмірним Востоком, — јак Украјіна, Біла Русь, Литва, Польшча, Грузіја і т. д., — своја, вільна вправа кожноји части цих крајів, далі кожноји громади, при вільности кождоји особи. Дијде свого кінцьа те змаганьньа не скоро, — а все таки новиј зріст јого післьа того, јак в 1863—64 рр. потоптано були перші сходи того зільльа криками про сепаратізм польськиј, украјінськиј, бессарабськиј, грузінськиј, верменськиј, сібірськиј, — видно і в торішніх розмовах про провінціальне і столичне письменство. Післьа віјни ті розмови непремінно піднімутьсьа, і не про одно тілько письменство, — бо вже одна віјна заставила россіјан гльанути в вічі таким крајам і породам, јак серби, волохи, болгаре, греки, вермени і т. д. Так на спільному всім великому ділі вільности підбитих царством московсько-петербурським крајів і льудських пород, мусить випливти в гору і діло вільности украјінськоји в слові, в школі, і в другому. *)

---

*) В 1872 р. в статтьах «Література россіјська, великоруська, украјінська і галицька,» печат. в Львівськиј «Правді,» — ми покладали

Далі шчо там не говори, або ліпше јак там не замовчуј слуги і нальаканці теперішнього начальства в Россіјі, — а највиразніјшиј знак житьтьа і думок освічених льудеј в Россіјі в остатні роки, — це „народничество“, змаганьньа молодого панства „опроститисьа“, помужичитись, — те, на шчо повернулась в Россіјі европејська соціальна демократіја. Вже одно те, шчо поліціја нахапала за 2000 молодих льудеј по Россіјі за соціалистичну проповідь показује, јак розрослась вона, — і показује шчо діла того не замажеш ні прокурорським пером, ні навіть не вирубајеш катівсским „топором“, (сокироју). Все, шчо може зробити „дітовбивство“, шчо тепер робить наше начальство, виловльујучи і видавльујучи прихильну до мужика молодіж, це зу-

---

шче такі надіјі на украјінців: «Хај же тепер украјінці візьмуть на себе міссіју служити опороју усьому автономному, усьому народньому серед ріжних народів і крајів у Россіјі, јіх адвокатом перед центротьажними силами в Россіјі, јако самиј більшиј з автономно-народніх элементів і в тој же самиј час — самиј рідниј центротьажному, великоруському . . . . . » Надіјі наші мало справдились, бо украјінці мало показали праці і над самим својім крајем, мин инчим і через те, шчо багато сили украјінськоји розвіјано по всіј Россіјі. На цеј час најкориснішче діло дльа украјінців було б працьувати прьамо на свіј крај і тим не тільки підньати своју силу, але ј показати на ділі примір автономізму. Однако ми все таки думајемо, шчо природні закони зможуть взьати своје, і шчо украјінці зможуть виступити і поза својім крајем, јак *федеративна сила* і серед других пород в Восточниј Европі, де вспіло вже багато вирости або хоть завјазатись спільних інтересів серед льудеј славјанських і неславјанських. Таку надіју ми покладајемо через те, шчо укрнјінцьам за ті часи, коли вони менш сами в себе чули своје украјінство довелось показати через Гогольа царству руському, шчо в јого «рожа крива,» а через Костомарова заложити основу «федеративно-народньому» погльаду на минуле Россіјі, значить і на будушче. Јакоју мовоју будуть проводити своји сојусно-мужицькі думки украјіньці серед льудеј позаукрајінських, — чи својеју, чи московськоју, — це діло не так важне. Звісно, шчо скорішче всього стануть і украјінці писати дльа позаукрајінських льудеј, тіјеју мовоју, до котроји ці льуде најбільш звикнуть, — а вже ј тепер по славјанишчині багато льудеј звикајуть читати по московському, по јакому вміјуть читати і освічені льуде всьаких пород в Россіјі і московська мова стаје вже ј тепер *федеральноју мовоју* на Востоку Европи.

пенити діло на 3—4 роки, так јак зупинено воно було між 1862—63 рр. і 1869—70. Але ми бачили, шчо післьа впину того, молодіж стала шче горьачша, і при тому шче злішча проти начальства і замісць 100—150 чоловіків, шчо післьа петербургських пожарів було вислано і заперто в кріпості, — тепер пријшлось запірати 2000. Через пјать років прије детьсьа запірати шче більше. А треба ж положити, шчо на дві тисьачі, тепер запертих соціалістів, зосталось певно втроје більше незапертих. Прибавте до того, шчо в часи недільних школ начальство хапало в кріпости самих тільки паничів, — а тепер воно вже маје діло і з крестьанами і робочими, котрі так јасно розуміјуть вже, шчо робитьсьа в державі, — јак напр. Алексьејев. За пјать років, навіть, коли не буде за кордоном виходити ніодного соціалістичного листка, не напечатајетьсьа ніодна книжка „Хітроји Механіки“ і т. п., — все таки число соціалістів в Россіји, і серед паничами, і серед мужиками виросте, і мало того, соціалисти будуть самоју гарьачоју і самоіу значить дужчоју з „політичних“ партіј Россіји, коли вже тепер бідні грішми, навіть наукоју і талантами, „безогльадні“ (крајніје) соціалисти в Россіји виступили на політичне поле јак небудь, а всі „степенні“ (умьерьенніје) льуде, ліберали, конституціоністи і т. д. — нијак!

Третье нове зерно, которе пробивајетьсьа тепер в Россіји, це *всеславјанство*, Правда, одним својім боком воно підпира силу державного стьагуваньньа крајів і льудеј (централізацију), і силу военно-чиновницьку, будить думку про „обрусеніје“ всіх славјан, а за те другим боком заставльа подумати о вільнј вправі усіх крајів, которих не обрусиш навіть і дужчими силами, ніж ті, щчо маје столич-

на Московшчина. Далі начальству нашому і московським славјанольубцьам прийдетьсьа в западнїј славјаншчині мати діло з народом руським (в Галиччині, Буковині, Угорськіј Русі) і иншим славіјанським під чужими панами, — значить по неволі підпирати хоч не цілиј, то половинниј, чвертовиј социалізм. Царство і панство, шчо в середині Россіјі, безпремінно буде заглушать і такиј полусоциализм, јакиј напр. хоче заводити в Болгаріјі кн. Черкаськиј, однако з другого року і цеј полусоциалізм буде підкошувати царство і панство в Россіјі. Далі це царство і панство, чиновництво россіјське і те московське славјанофільство, шчо јде з ним у купі, та шче до того і з попівством, обридне по черзі всім західнім славјанам: сербам, — которим вже воно солоно прийшлось, — болгарам, — которих теж вже починајуть лајати дд. Аксаков, писарі „Нового Времені", генерал Ціммерман, — далі безпремінно хорватам, словінцьам, словакам, чехам. — (Про це все ми скажемо в другім місці докладнішче). А з цього всього мусить вијти спілка вільно-мужицьких таборів в усіј славјаншчині і спілка јіх з соціалістами і федералістами в Россіјі, — себ то цілком *нове всеславјанство* (панславізм).

Правда цеј федералізм, це нове славјанофільство в Россіјі шче дуже і дуже „в сповитку". Руські льуде, навіть вольнольубці, шчо повиростали, або зажились в столицьах, і вивчились најбільш на пруських книгах, мало хто тепер і дотепниј зрозуміти такі думки, јак вольнодумне, сојузне і мужицьке всеславјанство. Правда також, шчо на цьу хвилину соціалізм всероссіјськиј розстројениј і місцьами розбитиј, а украјнофільство в цілому не впорьадковано, а та часть јого, шчо дума

оперти козацьку „хлопоманію“ шевченкових часів на всесвітньу думку про мужицьке громадство, шче ледві народилось на світ. Однако нема поводу дуже журитись тим. Всероссіјські вольнольубці і громадівці мусьать роздумати над тим, чому одні заглушились, а других розбито, — і вони мусьать побачити, шчо причина тому в тім, шчо одні не хотіли зважити на мужицтво, а другі на одміни пород льудських (національність), а ті і другі прогльаділи такі діла, јак вільне спільство (сојузність, федералізм) і славјанство. Всероссіјські громадівці мусьать особливо роздумати над тим, через шчо јіх на цеј час прибито, — і вони побачать, шчо між инчими причинами, одні з перших були, окрім віри в дуже скоре повстаньа мужиків, малојі уваги на науку і школу, — шче именно јіх всероссіјство.

Ми не говоримо об тім всероссіјстві, которе б бажало рівно счастьа всім мужикам по всіј Россіјі, а об тім всероссіјстві, которе коли не дума, шчо льуде і річі скрізь по всіј Россіјі однакові, шчо можна скрізь по всіј Россіјі однаковими способами, однаковим приводом довести льудеј до счастьа, то забува про ту неоднаковість, забува, шчо в Россіјі јесть породи і московська, і украјінська, і білоруська, і литвини, і грузини, і молдаване, і татари, і т. д. і шчо всероссіјськиј чоловік, більш, або менш однаковиј скрізь, виплодок новојі россіјськојі держави, је тілько в образі пана, чиновника, трохи купцьа і мішчанина, мужика ж всероссіјського нема і буть не може. А треба признатись, шчо тој всероссіјськиј соціалізм, јакиј був доси, вбачав јасно в Россіјі тілько одну породу, осібну од „руських“, — породу польську, се б то ту, котора також мала собі колись такуж державу, јак і Россіја, — і з цеју тілько одноју породоју і вмовльавсь на

діло. В цьому ніхто не тілько не виннij, тут не ма навіть нічijej помилкі, — бо це всероссijство було неминучим послідком тих звичок думати про усьакі річі і тijej науки, шчо кожниj здобув jак спадок од старого державного житьтьа j з казенноji, державноji школи, а також і послідком того, шчо усе житьтьа освітне в Россiji зтьагнуто в столиці, де почавсь складатись і самиj россiйськиj соціалізм. На ділі сила обставин житьтьа державного мусила вдавитись і в натуру і думки тих, хто прьамо хотів розвалити держави і раніш других став у нас проповідати теорітичні основи ан-архізма (без-начальство) і своjej волі (автономiji) кожноji особи, громади, — і вільного соjузу jix, — а значить, і вільного соjузу льудеj по породам і племенам, jак напр. Бакунін, один з первих в Россiji не тілько соціалістів, але j федералістів і панславістів. Коли були між россiйськими соціалістами, особливо між прихильникаии Бакуніна, кружки, которі наперед признавались до федералізма і значить наперед не засужували на знішченьньа або на зневагу усьакі одміни краjів і пород льудських, то не була ні ким отверто і сістематично поставлена думка про те, jак согласувати всесвітніj соціалізм з цими краjовими і породніми одмінами, а шче менше було зроблено проб проповідати цеj соціалізм в кожному краjу і кожніj породі льудськіj в Россiji одмінно, прилагодно до неji.*) Через це

*) Про славjанство Бакуніна ми вже згадували в книжці «По вопросу о малорусской литературѣ.» На лихо казенна школа і дальшиj ход житьтьа нь дав Б-ну спізнати близько не тілько Литву, але j Білу Русь, і Украjіну, через шчо він помиливсь дуже, піддержуjучи польське повстаньньа 1862-63 р. і на не польских землях. Цьа помилка видимо одбила jого од славjанства, а далі j од Россiji, над ділами котроji, jак кажуть льуде, шчо добре знали jого за останні часи, він маjже зовсім перестав працьувати. (Записка министр. юстиц. гр. Палена съ прим. редак. «Работника» стр. 21.)

тим паче могли бути між всероссіјськими соціалистами такі особи і цілі кружки, которі також само вважали собі, шчо Россіја скрізь однакова і мусить бути однакова, јак і ті чиновникі шчо думајуть, шчо можна однаково правити і в Архангельску, і в Лубньах, і в Ахалцику, — і которі перш усього сердьатьсьа, коли јім хто нагада про ту неоднаковість і зараз думајуть, шчо тим хтось хоче збити јіх з јіх добрих замірів зробити счастливими ввесь світ, коли ви думајете тілько нагадати про самоју природоју зроблену основу дльа јіх добрих замірів.

Заслугоју всероссіјських соціалістів зостанетьсьа те, шчо вони скрізь, по всім углам в Россіји виголосили про те, јака мусить бути повна господарська вольа мужика і наложили својіми головами своју проповідь. Але на ділі вони працьували такими способами, јакі могли годитись так, або сьак тілько дльа мужика московського і повертали на службу одному цьому мужикові сили і украјінців, і білорусів, і молдаван, і грузин і т. д., а значить на свіј лад протьагали на далі теж саме діло, шчо почала робити держава всероссіјська: одтьаганьньа на користь одного московського крају достатків і розуму од мужика украјінського, білоруського, молдавського, грузінського і т. д., і тим самим по неволі сами в себе отньали силу пустити глибше коріньньа по всім крајам і породам льудським, шчо обнесені казенним всероссіјським забором. *) Дальше јти по

*) Багато пријшлось би написати, шчоб запевнити до безспорности те, шчо тут сказано о всероссіјстві в нашому соціалізмі, шчо на ділі обертало сь тілько в московство, — впјать таки потому, шчо московськиј мужик живе і притьага до себе всіх тих, хто забув про инші породи, — а всероссіјського нема. Про такі діла не легко говорити через те, шчо ніхто не може похвалитись тим, шчо він зна усі соціалістичні кружки в Россіји і кожниј по неволі судить про других по тим,

ціj дорозі не можна, — і вже через те одно ми думаjемо, шчо дальнішча працьа соціально-демократичного табору в Россіjі піде инакше, — шчо не розриваjучи спільности про між себе, соціалісти з усіх краjів і пород льудських в Россіjі, підуть кожниj працьувати в свіj краj, до своjіх льудеj, — початки чого вже видно j тепер. Тоді і нашу Украjіну знаjдуть не тілько ті, хто досі вважавсь за украjінольубців, — але j ті, хто одвертавсь од украjінства ізза всероссіjського соціалізму. —

Так ми думаjемо, ччо теперішньа і наjдальша година зовсім не така журлива, jак з разу може вбачитись дльа украjінства, дльа украjінськоjі школи і письменства, правда, в тім тілько случаjу, коли ті, хто так, або инакше, а більше зна і може го-

---

шчо він бачив, — та шче через те, шчо далеко не всі кружки ті повідали прильудно через печать не то шчо про своjі діла, а хоть про своjі думки. Ми вкажемо тільки на те, шчо в усіх перед очима, напр., на те, шчо ніодно видачньа великоруського соціализму не сказало просто, шчо оно пишетьсьа тілько дльа Великороссіjі, а не дльа всіjеjі Россіjі, — а тако ж на те, шчо звісно напр. з печатних процессів социалистів, або з записки гр. Палена «о преступной гропагандѣ в 37 губерніяхъ» Ми бачимо там цілі рьади призвішч грузінських, украjінських і т. п., бачимо кружки, шчо працьували по усьаким краjам Россіjі. І при тому вбачаjемо: 1) шчо один самиj кружок, тілько зложивжись, напр., з московців і грузинів, починав працьувати — в Москві, — Киjіві і Одессі, — 2) шчо усі видавали і роздавали книжки: «о Стенькѣ Разинѣ,» «О четырехъ братьяхъ,» «Что й то, братцы» і т. д., книжки специально (почастно) московські. Ні грузинських, ні молдавських, ні польських, ні украjінських, ні литовських, ні білоруських книг всероссіjські социалисти не печатали, хоть між ними була добра дольа не московськоjі породи (Вже аж в 1875 р. поjавилась украjінська, і то дуже неудачна "Золота Грамота" віденських книжок «Парова машина» j др. шчо поjавились в 1875 р. ми не можемо ставити на счет всероссіjського социализму). Через це між инчим виходило, шчо нноді всероссіjські социалисти, навіть украjінці зроду, обходили украjінського мужика, а мусили шукати по великих місцьах, jак Киjів, Одесса, Харьків, артілі робітників з Московшчини, до котрих теж не могли j прилагодитись. На скілько в цьому всьому була причиноjу недбалість і недотепність самих так зван. украjінольубців, — про це ми говорили не раз і говоримо j тут.

ворити про Украјіну, украјінського мужика, і всьакі украјінські речі, не тілько не вбавльать, а прибавльать своједі праці, і зрозумідуть, на чім јіјі оперти і јак јіјі направити. Між инчим користно буде зглянутись на ті часи, которі наступили післьа першоји заборони украјінських книг в 1863 р., шчоб побачити, в чим тоді помилились украјнольубці, і навчитись, чого нам треба стерегтись тепер.

Статьтьа „Основи“ 1862 р., в которіј д. Костомаров кликав землыаків своіх покинути писати дльа своједі забави, а писати дльа користи мужикові, — показује јасно, шчо розумнішчі з украјнольубців признались тоді, шчо до того письменна працьа јіх була не впорьадкована, шчо кожниј писав, коли, јак, і шчо попало, „мов птахи“. Льуде з великим талантом трапльали куди слід, — јак Шевченко, — а простішчі льуде тьагли хто в ліс, хто по дрова. Шчо ж до політичних погльадів украјнофілів, то шчоб зрозуміти всьу јіх најасніcть, доволі буде вказати на те, шчо один з талантлівішчих писателів украјінських, Стороженко, міг служити в жандармах при Муравјову, јак раз тоді, јак скрізь кричали, шчо украјінці, — це льалька в руках „польськоји інтріги“. Не дивно, шчо старші украјнольубці не вміли покористуватись тими часами, јак јім вільно було писати все те, шчо ј другим в Россіјі, јак вони мали свіј місьачник, „Основу“, — не вміли навіть јасно поставити своје діло перед розумом хоч освічених громад украјінських, не кажемо вже перед мужицькими громадами. Д. Костомаров вирік свіј суд над своіми батьками і товаришами і хотів почати нову добу діла украјінського, привернути

письменство українське до науки і школи *).

Д. Костомаров својеју статьтьоју виступив јак колишні закладчик „товарства Кирило-Мехводіјевського“ в Кијіві в 1846 р. Це товариство поліција задавила в самому шче сповитку, або можна сказати шче в череві матері — (бо ј в самому суду над д. К—им було сказано, шчо він присуджујетьсьа за „основаніе тайнаго общества, въ которомъ *обсуждаемо было бы* соединеніе славянъ въ одно государство). — Однако проти того пташиного цвіріньканьньа і перелітаньньа з кушчика на кушчик, јакими були вчинки украјінські до того часу, це товариство і статьтьа д. К — ва в „Основі“ були цінними пробами впорьадкувати украјнофільську працьу. Тіль-

---

*) Мы видали въ нашей южнорусской литервтурѣ много хорошаго, взятаго изъ народа; но видали слишкомъ мало того, что мы взамѣнъ дали народу. Соловья баснями не кормятъ — говоритъ пословица; такъ и народъ нельзя насыщать повѣстями и стишками. Ему нужна крѣпкая, питатальная пища знанія и образованія.

Не знаю, какъ скажутъ другіе, но мнѣ кажется, что пока на южнорусскомъ языкѣ не будутъ сообщаться знанія, пока этотъ языкъ не сдѣлается проводникомъ общечеловѣческой образованности, до тѣхъ поръ всѣ наши писанія на этомъ языкѣ — блестящій пустоцвѣтъ, и потомки назовутъ ихъ результатомъ прихоти, охоты для забавы переряживаться изъ сертука въ свитку и припишутъ ихъ болѣе модѣ па народность, чѣмъ любви къ народности. Горькая истина лучше сладкой лжи. Кто любитъ свой народъ, — пусть любитъ его не по-донкихоски, не воображеніемъ, а сердцемъ и дѣломъ, — пусть любитъ не отвлеченное понятіе о народѣ, а народъ въ дѣйствительности, въ осязаемости; пусть любитъ живыя существа, принадлежащія къ народу, и ищетъ того, что имъ полезно и нужно. Въ сферѣ своенароднаго слова мы не можемъ быть полезны ничѣмъ другимъ, какъ употребивъ это слово орудіемъ общечеловѣческаго образованія. Народъ долженъ учиться, народъ хочетъ учиться; если мы не дадимъ ему средствъ и способовъ учиться на своемъ языкѣ — онъ станетъ учиться на чужомъ — и наша народность погибнетъ съ образованіемъ народа. И вправѣ ли мы будемъ тогда жалѣть о ней? Что отраднѣе: видѣть ли народъ въ невѣжествѣ сохраняющимъ свою народность, или образованнымъ, но потерявшимъ эту народность? Конечно, при такомъ выборѣ, придется пожертвовать народностью. Но для чего же приносить безполезную жертву, когда можно совмѣстить то и другое, когда это будетъ и нравственно-справедливо?» Так писав д. Костомаров в мајські книзі «Основи» 1862 р.

* *

ки дльа 60-х років багато з того, шчо думалось в Кирило-Мехводіевському кружку 1846 р. і шчо сказав д. К—в в „Основі" було вже застарілим проти того, шчо говорили тоді передові льуде з великорусів *) і вже через те не могло ні виробити міцного порьадку праці між украјнольубцьами, ні привернути до неји всіх гарьачішчих і більш по европејському освічених льудеј навіть з украјінців і через те придержало јіх в таборі „обшчерусів".

Усього того, шчо і јак думалось в Кирило-Мехводіевському кружку ніхто не зна ј досі, окрім тих 2—3 чоловіка, шчо шче зостались живі з тодішніх братчиків; а вони не росказали про те навіть і при такому случају, јак нове повне (пражське 1876 р.) виданьньа Шевченка, в которому напр. споминки самого д. Костомарова дуже короткі і часом бліді. Про цеј кружок шче менше звісно певного ніж про подібниј јому петербурськиј кружок того ж часу. Буташевича-Петрашевського, бо про петрашевців напечатано хоч казенне діло, а про Костомаровців не напечатано і того. Все, шчо доси напечатано про Кирило-Мехводіјевськиј кружок, скілько небудь вірного, це кілько слов в статьты „Жизнь Куліша", шчо, по всьому видно, перегльанута самим д. Кулішем, в „Правді" 1868 р. Осьде ті слова:

Шче бувши у Кијіві, звів Куліш до купи скилькохсь пријателів; в сіј то невеличкіј громаді зародилась перва думка — видаваньньа книжок, потрібних до самопізнаньньа украјінського, і споруди простольудних школ по панських добрах. Думка була нахилити до сього де-јаких панів гуманістів і тим положити основу народніј освіті на Вкрајіні. Частенько писав Куліш із столиці до Білозерського,

---

*) Герцен, Доброльубов, Чернишевськіј і др.

то до Костомарова, то до инших, піддержујучи јіх духа. А вони не такі були козаки, шчоб јіх треба було з боку підпірати. Вони осадили межи себе ј Шевченка, здержујучи јого завзьате бурлацтво. Раз-по-раз вони сходились і вели широкі розмови про всьу Славјаншчину. Оттоді ж то Шевченко понаписував високі својі твори: „До мертвих і живих“, „Шафарикові“ і инші. Шчо вони про між собоју науковим сбособом говорили, то він виповідав поетичними образами, і з одного сього розумно,— јаким високим духом кијівська громадка украјінська дихала. Обньала вона своєју думкоју увесь мир Славјанськиј і глибоко зрозуміла, шчо дух украјінського льуду більш, ніж јакиј инший, здоліє тој мир ув одно живе тіло ступити. Віра Христова і историја Славјан була јім світом і теплом до великого подвигу. Свьате Письмо всі вони добре знали і з великоју шаноју почитували. І стали вони твердо на такіј думці, шчо не на дипломацију треба Славјанам уповати; шчо до сього діла треба нових льудеј і сили новоји, а тієју силоју повинна бути чистота серцьа, праведна освіта, свобода простого льуду і християнська саможертва. Шчоб же всьому мирові було розумно, шчо тут Украјіна не поставлена альфоју і омегоју, признали вони својими патронами всеславјанських апостолів Кирила і Мехводија і назвали своју громаду Кирило-Мефодієвським брацтвом. Највиразнішчим параграхвом устава сього брацтва було приречено — тількі тих пријмати до себе, хто був знајомиј з непорочнього житьтьа і праведноји освіти. Другим знов параграхвом застережоно, — шчоб у сьому ділі ніколи робом не ходжено, јак у езуітів, шчо дльа своєји мети бајдуже јім було про способи. Најкрашчим способом ширити своју проповідь уважали вони устне і печатне слово ј добру науку дівчат, јак матірок і сестер тих дијателів, шчо мали колись вирости серед ступманілого льуду і холодного, лінивого панства. Там-то вони постановили пеклуватись, шчоб на Вкрајіні постало јак најбільш письменнаго ј тьамушчого жіноцтва. Не в централізоване государство замірьали вони скупити всі славјанські народи, а в вільниј сојуз під протекторатом россијського Імператора. А јак імперија јого доти не згідна була б притулити до себе славјанськоји федерацији, доки не очистилась би з ганьби кренацтва, то установлено було —помалу-малу підготовльати і панів і урьад до зрозуміньньа сеји спасенноји

громадськоjі потреби за помічьчjу пауки і намови, а простиj льуд — до новоjі кращчоjі долі — за помічьчу школ; роспочати ж се діло повинні були пани-гуманісти у своjіх селах.

Опасувались вони писати до свого приjательа Куліша про братство; давали тільки jому знати, шчо вони почасти розмовльаjуть громадно про всьакі поважні речі. А він jім на се відписував: „Хвалитесь мині словами, — та не матиме сили ваше слово, поки ви не заходитесь коло діла. Ділом вашим нехаj би була шчира працьа над освітоjу самих-себе і инших. Занедбаjте політику. Сам-собоjу настане час, шчо від нашого слова упадуть стіни jерихонські". (?!) Розуміjучи, шчо Кулиш туди ж манівцем простуjе, куди вони широкиj шльах прокладаjуть і хчо діло jіх. jак урьад не зрозуміjе jого, станетьцьа дльа них небезпечним, — змовились вони не показувати Кулішу устави і до братства jого не зазивати. Так же само і Шевченка держали вони оддалік шчо до братства.*)

Коли порівньати те, шчо тут сказано, з тим, шчо говорив д. Костомаров в 1862 р. в тіj статьті котороjу він кликав земльаків приступити до сис-

---

*) При случаjі нелишнім вважаjемо привести і ці слова з стальті: «Жизнь Куліша,» в котрих показуjутьсьа, jак урьад наш, так і украjінофіли 40-х років. «Допитувались у Куліша, в Третьому Отділенні Царськоjі Канцельаріjі, чи правда, шчо він заміpьав бути гетьманом украjінським? Одвітував jім з усмішкоjу: «Спитаjте перше, чи багацько в мене грошеj при души, чи великі маjу добра, чи родич jа, або приjатель вельможним панам?» Роблено виписи із jого листів, перетолковувано по своjому і казано jому одвітувати по тим виписам; постерігши підступниj погльад на jого речі, Куліш закипів праведним гнівом і, забувши, де він, розходивсь так, jак jого прадід, гарьачиj Куліш у пасіці. Треба ж тут і те спомjанути, шчо — jак у першиj раз почав jому генерал Дубельт казати, jака жде jого дльа (шчоб зальакати) — перед очима Куліша проjшла jого жінка кохана і jіjі мати, котру дуже льубив і поважав; у голові у jого закрутилось, він захитавсь і впав би, коли б не підбіг і не посадив jого Писарев кијівськиj, шчо тут же вертівсь коло Дубельта, у фраку з звіздоjу. Післьа того Дубельт почав на допросах до Куліша ласшчитись, і листи своjеjі жінки jому показувати, і царським милосердиjем заспокоjувати, і всьачину jому по приjательські оповідати, аби шчо небудь випитати; та Кулішеві ні в чому було признаватись опріч того, щчо він свіj краj льубив, jак душу, і рад би був дльа jого добра хоч би в тачку катор-

тематичноjі праці над народнім украjінським письменством, то побачимо, шчо справди д. Костомаров в 1862 р. прильудно висказував думки Кирило-Мехводіевського кружка 1846 р. з тим, шчо в них було і вічного і застарілого.

Дуже важно, шчо і молодші украjнофіли не виступили прильудно в 60-і роки з другими погльадами на народнье письменство. Jак сходились погльади молодших украjнофілів з погльадами старших, побачимо ми порівньавши ті круги книг дльа народа, шчо вони хотіли написати, з Костомаровським.

Д. Костомаров назвав цілиj круг книг, которі по jого думці треба було виготовити на першиj раз дльа украjінського народу.

Ось круг д. К—ва: (Основа, 1862, Маj, 2 — 3).

Надобно ограничиться элементарнымъ изложеніемъ научныхъ знаній, необходимыхъ для перваго образованія. Такимъ образомъ, кромѣ букварей, въ настоящее время необходимы для народа: краткая священная и церковная исторія, катихизисъ, отрывки изъ поученій святыхъ отцевъ церкви, изъ житія любимыхъ народомъ святыхъ, и объясненіе богослуженія. За сферою религіи должно слѣ-

---

жника запрьагтись, — не то шчо. Молоде серце вбачало тоді в Дубельтових речах не лукавство, а щчириj погльад на неповинну жертву нерозумноjі політики і дьакувало jому шчирістьу.

«Царь думаjе, шчо ми вороги jому,» казав Куліш; «а ми були б jому наjвірнішчими слугами, аби він схотів, шчоб ми помагали jому працьувати на добро руському миромі.» От же шкода сліпому про живопись, а глухому про музику правити. Узьали вони таку думку, шчо Куліш — прехитра лисицьа: все робитьсьа по jого думці, а він собі гетьмануjе над усіма безпешне наче j не він.; причепитись до jого було нізашчо. От же таки знаjшли jого виноватим: jак він смів написати у своjіj «Повісті об Украjінськім народі», шчо сьому народові не подоба у крепацтві бути і шчо він туманіjе від сього. І за те діло, котре сталосьа славоjу Олександра II, отець jого осудив Куліша посадити на два місьаці в кріпость, а потім заслати далеко від столиці!»

довать знакомство съ природою: надобно написать для народа ариѳметику, космографію, географію и удобочтимыя сочиненія, которыя бы знакомили его съ важнѣйшими сторонами естествознанія вообще. Вмѣстѣ съ тѣмъ надобно составить грамматику роднаго языка, по которой бы народъ ознакомился съ построеніемъ человѣческаго слова. Наконецъ, надобно написать книжечку, въ которой сообщить народу главныя основанія его положенія въ государствѣ и его юридическихъ правъ. Этимъ пока можно ограничиться. Исторіи, вопреки нѣкоторымъ, мы не считаемъ нужнымъ вводить въ этотъ планъ первоначальнаго воспитанія. (?!) Исторія есть такая наука, которая требуетъ уже большаго запаса предварительныхъ свѣдѣній и значительной степени развитія: безъ того — она безползна.

А ось плани полтавських украјнольубців, — про которі јесть звістка теж в „Основі“:

Неразрѣшеніе обществъ распространенія грамотности въ Южной Россіи, писала Основа 1862, Серпень (Августъ) 20 — 21, оказало свое дѣйствіе: южнорусскіе дѣятели стали обращаться, съ предложеніями и просьбами о содѣйствіи, въ комитетъ грамотности. А. Я. Конисскій, одинъ изъ самыхъ преданныхъ дѣлу народнаго образованія, въ началѣ нынѣшняго года писалъ въ комитетъ: „Населеніе здѣшней мѣстности говоритъ языкомъ совершенно особымъ отъ великорусскаго, а потому съ жадностію читаетъ книги на малорусскомъ языкѣ; но бѣда въ томъ, что на этомъ языкѣ нѣтъ именно тѣхъ книгъ, которыхъ требуетъ народъ, книгъ по естествознанію. Желая удовлетворить однако своей потребности, ученики воскресныхъ и другихъ народыхъ школъ берутъ книги великорускія, но читая ихъ, безъ объясненія, ничего не понимаютъ; читаетъ ученикъ слово туча и не понимаетъ его: нужно перевести словомъ „хмара“. Къ устраненію этого важнаго недостатва я полагаю: предложить кому-либо изъ малороссійскихъ писателей, ближе всего С. Д. Носу, какъ спеціалисту, составить на малороссійскомъ языкѣ естественную исторію и издать ее отъ комитета не дороже 30 к. за экземпляръ.“ Комитетъ грамотности отвѣчалъ Конисскому, что онъ признаетъ потребность въ руководствахъ на малороссійскомъ языкѣ и, въ-особенности, по части естествознанія,

но при настоящихъ средствахъ своихъ не находитъ возможнымъ поручить кому—либо составленіе на его счетъ руководствъ; если же г. Носъ составитъ хорошее руководство на малороссійскомъ языкѣ по части естественной исторіи для народа и представитъ его, то, по разсмотрѣніи экспертами, если это руководство будетъ одобрено, комитетъ, вѣроятно, согласится на изданіе его отъ имени комитета и, можетъ быть, тогда найдетъ и средства оказать изданію даже матеріальное содѣйствіе.

Другіе полтавскіе дѣятели, члены комитета, гг. Лобода, Пильчиковъ (наибольшче принесшіе пользу полтавскимъ воскреснымъ школамъ), также Оболонскій, Косовъ, Куликъ и Куровъ просили комитетъ указать имъ популярные учебнили, для перевода ихъ на малороссійскій языкъ. Сочиненія эти должны быть по слѣдующимъ предметамъ: а) краткая, но хорошо изложенная, св. исторія ветхаго и новаго завѣта; б) сочиненія, излагающія нравственныя и общественныя истины; в) сочиненія, относящіяси до народнаго здравія; г) популярная ветеринарія, преимуществено рогатаго скота; д) сочиненія по хлѣбопашеству, огородничеству, садоводству, пчеловодству, шелкозодству, разведенію табаку, красильныхъ, масляпистыхъ и волокнистыхъ растеній; е) сочиненія по сельскимъ ремесламъ, *)

З Кијіва присланиј був в „Основу“ ось јакиј лист:

---

*) При случаји замітимо двоје дуже характерних боків україінофільськоји праці в Россіји,—которі видно і в цьому місці «Основи»: «Привыкла собака за возом бігти, то ј за саньми біжить!» — кажуть. Россіјанам непремінно треба обернутись до начальства, шчоб позволило јім шчо робити, — замісць того, шчоб самим по собі працьувати до кінцьа. Прохали, шчоб було «общество распространенія грамотности» в Полтаві, — начальство не згодилось, — тоді обернулись в таке «общество», шчо було вже заведено начальством, в комітет грамотности! Воно правда, треба непрестанно лізти в вічі і начальству, добиватись свого права, — треба витьагати такі «общества,» јак комітет грамотности, шчоб казали свіј суд над українським ділом, — тільки треба було це робить не раз, не тільки в 1862 р., —а ј опісльа, а то сам кемітет грамотности забув свіј суд, — а шче більш треба самим не кидати своjіх замірів і своjеји праці ні при јаких обставинах. А именно од другоји звички наших льудеј самим не працьувати і виходить така кумедна річ, шчо полтавські украјінці просили петербур. коміт.

„У насъ (Основа, 1862, Серпень, 23—24) заготовлены для печати священная исторія и краткій катихизисъ, готовится къ изданію географія украинская и географія всеобщая, и краткая естественная исторія. Кромѣ того приготовляется: обзоръ сельскаго хозяйства и сельских ремеслъ у мелкихъ южнорусскихъ хозяевъ сравнительно съ сельскимъ хозяйствомъ и ремеслами за границею; евангельскія притчи и небольшая книжка басень, выбранныхъ изъ доселѣ—изданныхъ басенъ. Далѣе составляется книжка для чтенія; цѣль ея—выяснить явленія природы, которыя совершаются съ-поконъ-вѣку у каждаго предъ глазами, какъ-то: дождь, снѣгъ, туманъ и проч.; кое-что про жизнь нѣкоторыхъ звѣрей, особенно отличающихся отъ прочихъ; расказы про нѣкоторыя страны, представляющія что-нибудь особенно интересное въ географическомъ и этнографическомъ отношеніи. Въ эту же книжку должны войти статьи по естественной исторіи, по другимъ естественнымъ наукамъ, по физической географіи, по народной медицинѣ, гігіенѣ и пр. Наконецъ, мы занимаемся составленіемъ русско-украинскаго словаря: эта книга очень необходима, для насъ болѣе необходима въ настоящее время, чѣмъ украинско-русскій (??!) словарь, ибо украинськую рѣчь мы понимаемъ, а въ теперешнемъ нашемъ дѣлѣ въ составленіи книжекъ, гдѣ приходится надъ каждымъ словомъ долго думать, такой словарь доставитъ великую помощь. Составляется этотъ словарь такъ: мы подѣлили между собою все, что было написано до сего времени по-украински; одни взяли литературныя произведенія, другіе старинные акты, лѣтописи и прочее; каждый изъ насъ долженъ выбрать всѣ слова, встрѣчающіяся въ избранной имъ книжкѣ; затѣмъ выбранныя слова будутъ соединены въ одно подъ общею редакціею. Нашлись добрые люди, которые помогаютъ намъ въ этомъ дѣлѣ

грамотности «указать имъ популярные учебники для перевода на малорусскій языкъ,» — та шче ј *предлагали* цьому комітету *предложить* кому нибудь изъ малоруссихъ писателей, *ближе всего* (до кого?) С. Д. Носу составить на малорусскомъ языкѣ естественную исторію и издать ее отъ комитета *не дороже 30 к.* за экземпляръ!!!

Јак прочитајеш такі «тонкості,» та шче такі гарьачі обіцьцьанки і надіјі, јакі печатајемо зараз далі, — то по неволі скажеш з Гоголем: «О, Русь, вижу тебя изъ моего прекраснаго далеко!» — тільки не спитајеш: «куда же несешься ты?» — а зрозумієш, чому вона все стојіть на одному місці.

деньгами, такъ-что на изданіе словаря у насъ средствъ достанетъ.„

Здавалось, шчо д. Костомаров тілько сказав те, шчо украјінольубці думали по всіх кутках, — і шчо скоріш можна було бојатись, шчо в трьох місцьах зробльать однакові діла, ніж шчо нігде не зробльать нічого. „Основа“ писала післья кијівського листу: „въ Петербургѣ также составляется русско-украинскій слеварь для пособія при изданіи книгъ“, а про саме виданьньа јіх писала: „Если одновременно между южноруссами, живущими въ разныхъ мѣстахъ и не имѣющими непосредственнаго между собою общенія, родилось глубокое сознаніе необходимости изданія полезныхъ книгъ для народа, — то нѣтъ сомнѣнія“ і т. д., і т. д.

І справді, — на заклик д. К — ва стали озиватись в „Основі“ украјінці з усіх боків. Попереду д. *Степан Погарськиј* з Варшави (Осн. 1862, Липець), далі „Изюмскаго уѣзда землевладѣлецъ *Димитрій Запара*, коториј именем панства украјінського писав ось шчо (Основа, 1862, Жовтень, 5).

„Вы можете, если вамъ угодно, сомнѣваться въ человѣчныхъ стремленіяхъ всѣхъ насъ, помѣщиковъ и землевладѣльцевъ вообще; но я думаю, вы повѣрите хоть тому напримѣръ, что между нами есть очень много людей, ясно понимающихъ, — что съ распространеніемъ правильнаго образованія въ народѣ, разовьется всякого рода промышленность, а слѣд. улучится и земледѣліе, а слѣд. и наши земли, поднявшись въ цѣнѣ, станутъ давать большую ренту; — что только образованіе научитъ нашъ народъ смотрѣть прямо на вещи, заставитъ его безпристрастно взглянуть на бывшія между ними отношенія и на теперешнія наши, относительно его, дѣйствія, и так. обр., окончательно примиритъ его съ нами; — и что только вслѣдствіе всего этого слово п а н ъ и п о м ѣ щ и к ъ утратитъ наконецъ, часто не справедливо, придаваемое многимъ изъ насъ — значеніе — въ литературѣ — чего-то

смѣшного и даже оскорбительнаго, въ народѣ — чего-то ненавистнаго.

Повторяю еще разъ: — вы можете сомнѣваться; но не смотря на теперешній страшный неурожайи и на колеблющееся положеніе (теперь, покамѣсть) хозяйства нашего, — на такое дѣло, какъ образованіе народа, мы денегъ дадимъ и ошибку вашу докажемъ дѣломъ".

Порьад з листом Д. Запари напечатано в „Основі" такиј же гарьачиј лист д. *Аркадіја Јоніна* з Лебедіна, і далі дуже розумну статьтьу, підписану *А. Городиськиј* (певно з Полтавшчини) „Чему и какъ учить нашъ народъ", в которіј знајдутьсьа нові приміри того, јак трудно нашим хлопцьам розуміти московські книги. В списку льудеј, дававших гроші д. К—ву на печатаньньа книг украјінських знаходимо имена льудеј з усіх крајів наших (Основа, 1862, Жовтень, 6, 7; Листопад: „Лепта Батуринскої громади", *Ипполита Вовка*, „Письмо въ Основу" *Д. Запари* про те, јак завели, післьа слов засідательа *Гессе-де-Кальве* і судьді *Науменка* зборову книгу на діло д. К—ва в Ізьумському суді). Післьа листу д. *Зосима Недоборовського* (з Одесси) впорьадчики „Основи" писали: (Основа, 1862, Серпень, 14)

„Зазиваємо на труд і на поміч усьакого — і багатого і вбогого — хто тільки льубить своју Країну, свіј нарід, і думаје стати јому у пригоді. Хто маје гроші, нехај пожертвује частину дльа льуду на учебники; хто маје талан і знатьтьа, — нехај пише книжки. Просимо слать і своїі гроші і своїі труда на руки Миколаја Івановича Костомарова, в Петербург на 9 линіјі Василевського острова, дом Карманова; вибрані льуде тут усе розберуть, — візьмуть на розвагу і дотепність книжок і потребу цеји, чи другоји, дльа народу, та ј присудьать громадоју і росход на печать і скільки видати грошеј за працьцьу. Хоча тепер тут

перекладајетьсьа, на нашу мову, Евангеліја и пишетьсьа: свьашченнај церковна історіја, геометріја і космографіја, — да се не стане на заваді нікому, коли чиjсь инший труд буде пригоднijший.

Час уже нам усім старатись дльа наших діток, і дльа нашого хліборобного льуду: через јого ж то трудовиj піт ми багатіли і достатком і освітоју"!

Вишче ми вже привели гарьачі обіцьанки кијівські. Те шчо тоді вже де хто починав дивитись косо на початки праці украјінців, само шче більше підбивало надіју, шчо украјінці не погајуть часу. І справді „Основа", виписавши кілька слов, в котрих „Совр. Лѣт. Моск. Вѣд." почала вже бурчати проти украјінців, — крикнула: „Пусть это элегически-зловѣщее напоминаніе послужитъ нашимъ южнорусскимъ дѣятелямъ къ еще болѣе тѣсному соединенію въ трудѣ на пользу народа; пусть оно пробудитъ заснувшихъ и не дастъ покоя лѣнивымъ и равнодушнымъ".

Післьа всього цього можна було сподіватись не аби чого. Думку д. Костомарова, јак бачили ми, гарьаче привітали украјінці всьакого стану: професcори, пани, чиновники, студенти. Піддержали јіјі і багато з москвинів. Зібрано було до 5000 р. грошеј в руках самого д. К — ва, не шчитајучи того, шчо було в руках кијан и харківців. І однакож скоро вијавилось, шчо діло, до которого кликав землькаків д. К — в, не підсилу тодішнім украјнольубцьам. Д. К — вим за цілиј рік видано було тілько дві книжки (Арихметика д. *Коніского* і Оповіданьньа з св. Письма д. *Опатовича*), хоть шче в 1862 р. Основа писала (Серпень, 23) „въ рукописяхъ находятся нѣсколько переводовъ Евангелія. Написаны священная исторія и катихизисъ". В Кијіві, де часом можна було побачити сбори по 200

чоловіка українськоjі молодіжі, — в скарбу jiji лічилось до 2000 рублів, — післьа всіх горьачих слов, jaкі ми бачили, напечатали 1 книжку! В Харкові було теж не менше українольубців, — а не вijшло ніоднiji книжки. Один з важнішчих робітників „Основи“ признававсь нам, шчо jaк міністр Валуjев зупинив українські наукові книжки дльа народу, то петербурські українські громадьане не дуже то журились тому, а навіть раді були, — бо книг готових не було і вони думали вijти з стиду і наготовити книг, поки, jaк думали, не довго, держатиметьсьа заборона 1863 р.. Проjшло *девjать років*, — і петербурські (основські) украjнофіли не тілько не наготовили книг тих, а шче, коли в 1872 р, вijшло в Киjiві нове виданьньа „Де шчо про світ божиj“ і показалось на ділі, шчо про валуjевську заборону вже забули, — все таки петербурські украjнофіли не напечатали ні однiji книжки. В 1874 р. в Киjiві видано було наново одну з тих книг, шчо видав було в 1863 р. д. Костомаров, — „Оповіданьньа з св. Письма“ д. Опатовича. Петербурські украjнофіли вijать не поворохнулись! Ні про jaких „вибраних льудеj“, которих згадувала „Основа“, не чуть було ніколи. Так дождались „основjане“ до новоjі заборони уже всіх українських книг в 1876 р. Тілько д. Куліш спромігсьа аж в 1870 р. видати в Відні переклад чотирьох евангелістів, — в Липську псалтиру, а в 1869 р. переклад пjатикнижьжьа Мусіjового. (Книги ті вijшли без имені перекладчика, та д. Куліш опісльа сам признав jiх своjiми в переднім слові до II тому своjejі „Исторіи возсоединенія Руси“, сказавши однако, шчо він видав переклад св. Письма дльа Галиччини (для спасенія русской народности въ галицкомъ обществѣ) — а не дльа Украjiни!

Та на Украјіні переклад тој рідко побачиш, а галичане теж бојатьсьа јого ширити. Остатні ж книжки Нового Завіту вже сьомиј рік ждуть печаті! *) Про тіж геометріјі, космографіјі, і т. п., которі обіцьала „Основа„, шчось не чуть, јак і про ті книги, шчо писались в Кијіві і, кажуть, в Харкові.

Такиј несчасниј кінець бучно початого і доброго діла случивсь не тілько через валујівську і синодську заборону, але ј через власну недбаліcть украјнофілів, через недостачу шчирости, через ту „тонку конспірацију“, ту славутньу украјінську хітріcть, шчо в кінці всього сама себе вловить замісць ворогів, — а головнішче, од чого ј виходьать всі ті хворости: *од нејасного розуміньньа свого діла і свого стану серед усіх обставин, од недостачі здорового*

---

*) Добавити треба, шчо на ј те, шчо печатано було з св. Письма, јавилось пізненько. У передовоји молодіжі на Украјіні вже промшла та мішанина православіја з народовством, јака шче була у старших украјінофілів, кирило—мехводівців, ј од них зајшла було ј до молодих в 1862-63 р. А в усіх вспів пројти тој запал, з јаким би в 1863 р гльанули украјінці на переклад Св. Письма. Јого треба було тепер розпускати потај од начальтва, значить під страхом кари, — так дльа цього треба таких льудеј, котрім би льубо було не тілько слово в книзі, а ј ті думки, шчо тим словом говорьатьсьа, а цього теперв же не може бути з св. Письмом у передових украјінціа. А середні не стануть одважуватись, шчоб розпускати ті книжки, шчо заборонені. Одні, хто взьав би охоче укр. переклад св. Письма, так це сектанти, «штунди,» так вони ледве знајуть про нього, і виравльајутьсьа з синодским перекладом «на русское нарѣчіе.» Скрізь украјінофилам нашим приходитьсьа співати пісеньку:

Par un étonnant hasard
Nous arrivons toujours trop tard!

Так ось тепер тілько видано повниј збір писаньнь Шевченка, — тоді јак багато вже з них видихалось, — і нікого ним не поворушиш. Не те було б, не та була б і сила Шевченкова над Украјінoју, јак би те все було напечатано в 1840-ві роки, так јак печаталось в свіј час те, шчо писав Міцкевич, або В. Гьуго. Та навіть і зараз післьа смерти Ш-ка багато б шче здалось з тих јого творів. котрі тепер прочитајеш та ј скажеш: добре, та пізненько! Тепер вже об цім самім треба *не так* говорити, — а кому шче можна *так* говорити, тој не зна, шчо то воно за Нерони, Јесејане, Рогволоди!

громадського розуму (політіческаво развітіја). і *старосвітськість думок про громадське діло, т. зе. одсталість од віку*. Ці всі слабости можна побачити і перечитавши ті статьті, которими „Основа“ кликала земльаків до помочі ділу д. Костомарова і в которих тодішні украјінофіли розмовльали з світом про своји праці і плани.

Најпростішче діло, коли заборонено було печатати книгі в Россіјі, булоб напечатати јіх за кордоном, в Галичині, де криком кричала потреба мати русинам наукові книжки і де украјінці збудили на себе великі надіјі, не тілько в молодшіј партіјі, котора і назвалась украјінськоју, (шчо видавала „Вечерниці“, потім кулішівкоју „Мету“) а ј в старшіј (шчо не вживала кулішівкі, однако перепечатувала в „Слові“ статьті „Основи“, а потім лајала „Москву“ і д. Каткова). Ті надіјі галичан на украјінців сталји марними, через шчо вијшло, шчо старша партіја в 1866 р. одвернулась од Украјіни до тіјеји самоі „Москви“, котору шче півроку перед тим лајала, — а молода стала сохнуть і вдержавши тілько имја народньоји, украјінськоји і справльајучи дльа форми споминки Шевченка, на ділі стала австро-уніјатськими чиновниками, которим Шевченко такиј же свіј брат, јак і всьакому чиновнику. Скоро псільа 1863 р. і пізнішче нам трапльалось не раз питати звісних украјнольубців, чому не печатајуть евангелија і инших книг за кордоном, коли заборонено було печатати јіх в Россіјі — і чули одповідь, — „шчо јак би це було так зроблено, то украјінці показали б себе такими ж бунтовшчиками, јак Герцен і другі виселенці з Россіјі, або јак польаки, і через те б і ствердили те имено, шчо про них „писав д. Катков і назавше б розсердили начальство, — а тепер воно, побачивши, шчо украјінці льу-

де смирні, зніме своју заборону — і можна буде все, шчо треба напечатати в Россіјі“.

З такоју мудростьу можна тілько діждатись, шчо ј світ забуде про нас і ми сами забудемо те, шчо сами колись думали. І те, шчо початих в 1862 р. книг ніхто ј не подумав кінчати, — всього ліпше показује, шчо ми говоримо правду. Не диво, шво з такоју мудростьу украпольубці 1860-х років, не тілько далеко свого діла не повели післьа 1863 р., а шче мајже зовсім јого зарізали в Россіјі і в Галиччині!

Нам було б несказано жалко, јак би хто подумав, шчо ми винуватимо кого небудь з крајнольубців 60-х років і навить їх проводирів, а шче більше, јак би хто подумав, шчо ми не цінемо ј того, шчо вони зробили в свіј час дльа украјінського діла, особливо д. Костомаров, од которого більш усіх залежало зробити чи так, чи сьак з виданьньам школьних народніх книг. Ми всього менше хочемо бути подібним тим цінителььам старших робітників нашого діла, до которих приклада Герцен стишок Давидова.

Стараго Гаврилу,
За измятое жабо
Хлещутъ въ усъ да въ рыло!

Наукові праці д. Костомарова про мужицтво і громадство в історіјі Русі льагли основоју нового украјінства, јого спорні листи до польаків, до москвичів поставили діло украјінське перед сусідами, а јого колишнье Кирило-Мехводіјевське братство 40-х років і науково-политичні статьті про сојузніcть (федералізм) в старіј Русі були ластівками украјінского всеславјанства і федералізму в усіх Русьах, јак јого книги про Стеньку Разіна і про Сьевернорусьskі Народоправства були науковими лас-

тівками і московського мужицтва і громадства. Шчо до другого з верховодів українських часів „Основи", д. Куліша, то хоч невигідні обстави житьтьа, особливо післьа аресту 1847 р., шчо запопав в јого на дорозі за границьу до науки на академика славјанських мов, — і не дали јому випеститити твіј науковиј талан до костомаровського, — та все таки він вијасинв не один бік житьтьа і думок нашого народу. Особливо ж цінне в д. Куліша проміньньа завзьатости до праці дльа Украјіни, которе заставльало јого кидатись з працеју і в Галиччину, коли трудно було працьувати в Россіјі, которе пробива і в јого нешчасних остатніх писаньньах, шчо в них ганьбить д. Куліш українське мужицтво, — козацтво, „хлопоманіју", і соціалізм, — думајучи прихилити попівство, панство та царство — все ж таки до украјінства. Даремна надіја, — нехвальна дорога, — а все ж таки почтива упертість! Ми цінемо јіјі навіть в самому недужному јіјі образі, — а всеж таки мусимо сказати правду про слабість підстав праці основських верховодів дльа нашого народу, — додавши, шчо говоримо јіјі не јак законник, шчо шука обвинуватити особу, а јак дослідець природи, шчо шука всьому причини.

Все лихо нашого діла за часи „Основи" і післьа того було в тому, шчо воно більш оперто було на нејасніј льубові до рідного крају і породи, ніж на всесвітніј думці про добро і вольу чоловіка і наукового розуму. Ось через те заснули одні, згубили колишніј запал другі, (при чому ослабла і сама наукова сила јіх) заплутались треті!

Вже, јак сказали ми, самі ті статьты, которими „Основа" кликала земльаків до виданьньа книг народніх, з јіх поклонами „государсту", з јіх хва-

лоју „православију“, з јіх виходками против модних (??) матеріалістів“ і тим, шчо вона викинула *історију* з кругу книг, которі вона хотіла видати поперед усього дльа народу, з тими „просимъ указать“ і „предлагаю предложить“, — не показували ні міцного духу, ні громадського (політичного) розуму, ні навіть працьовитости. А діло стало так, шчо кабінетним ученим, учительам, стихописцьам, не порвавшим зовсім звјазків з казноју і службоју, пријшлось показати і міцниј вольниј дух, і політичниј розум, шчоб взьати верх в тіј біді, шчо обльагла јіх діло, на більшу половину зовсім не політичне діло, а тілько таке, шчо стало політичним, тілько через дурость, ненависть до всього живого і охоту усе рівньати в одинаковиј салдатськиј рьад петербурського начальства і московських крикунів.

Післьа катковського крику і валујевськоі заборони робити шчо небудь украјінське стало вважатись мов би противним закону. З тіјі пори стало перед украјінобьубцьами таке питаньньа: чи робити јім проти закону, чи по закону, і јак? Отже, шчоб потрапити добре на всьакиј счучај, — треба, шчоб голова була зовсім свіжа од непремінноји покірливости і страху перед законом начальственним — а дивилась на тој закон тілько, јак на одну з обставин свого діла,, — треба, шчоб думки ј серце твоји тьагли наперед усього до діла, а потім вже чоловік розбірав, јак јого зробити, чи законно, чи ні. Звісно, шчо коли можна зробити законно, — то треба ј робити ј так, а коли ні, — то шчо ж робити?! треба робити наперекір закону. Багато де-чого з того, шчо поклали зробити „основјане“ можна було зробити тільки за довгиј час, та шче змовоју кількох чоловіка. От же дльа того треба було, шчоб льу-

де цілком завзьались својеју думкоју, до запалу, до того, шчоб об чім би не задуматись, шчоб не почати, а все звертати до одного, до сього діла. Такі тільки льуде, шчо вже так затьаглись в діло, вдержатьсьа і за кілька років на однїј дорозі, витремајуть обіцьцьанку, притьагнуть до себе других подібних же замісць того, шчоб розгубитись їім про між себе і розгубити тих, хто було пристав до діла. Але таких льудеј украјнольубство шче не бачило серед себе, окрім Шевченка, — і то по части і часами, јак це бува у поетів, та шче у таких не вишколених, јак Тарас. Та ј в загалі украјінольубство не бачило льудеј з політичним, громадським розумом, а особливо з таким јасним і широким розумом, та до того з твердим духом, јакого треба дльа чесного, але сложного і трудного діла, јак украјінське: діло і чисто украјінське, і всероссіјське, і всеславјанське, — одно в Россіјі, другі по крајах Австріјських, — діло і кабінетне, і мужицьке, діло і національне, і політичне, і соціальне, і культурне!

Шчоб скрізь потрапити јак сдід, треба було украјінству багато льудеј до праці, — та шче ј льудеј неабијаких. А притьагти льудеј та шче міцних, могло тілько јасне слово і примір. А јак нарошне саме в трудні часи украјнольубство поховало својі прапори, до того, шчо ј доси „Основа“ і основјане, такі, јакі вони були, зостајутьсьа прапорами і верховодами украјінства, которі прьамо стајуть перед льудьми. Все инше, молодше коли не заснуло зовсім, то закутало своје слово так, шчо не доберешсьа до того, чого воно справди бажаје, або поховалось в псевдоніми, аноніми, під которими иноді в јакіј небудь галицькіј часописі (Меті, Правді) і викрикувалось шчось, більш гарiаче, ніж јасне, тілько завше таке, за которе сам кричавшиј не дума

стојати в Россіј, таке шчо иноді ј сам він не бачив в печаті, јак не бачить галицьких часописів мајже ніхто в Россіј, новіть ті, хто в них пише. А вже коли пішло діло на схови, на шопотаньньа, та на анонім і псевдонім, — тоді прошчај політична партіја, — а далі прощчај і всьаке діло!

Ми показали, јак украјнольубці не спромоглись напечатати своі книги за кордоном і провести јіх в Россіју наперекір начальству, — незаконно. Именно через те не спромоглись вони робити своје діло і там, де закон позвольав, і там, де закон давав јім пролазку і там, де можна було повернути закон на своју користь.

В 1864 р. видано було в Россіј нові судебні устави, котрими довго тішились наші степенні вольнодумці, особливо мировими судами і присьажними. Усьакому було јасно, шчо коли судебними уставами дана була вольа усьакому пријти в суд і слухати, коли ј мужики були покликані в присьажні, — то треба було, шчоб усьакиј міг, јак лішче, розуміти, шчо то за суд такиј. Ось через шчо, коли хтось в Катеринославі надумавсь написати книжечку про нові суди по украјінському, то цензор, не думавши, пропустив јіј. Јасно, шчо можна було написати книжечки і про вольу і мирових посредників, і про земство і т. и. порьадки Багато з молодих в 1860-63 рр. украјнольубців стали і гласними в земстві, і миров. посредниками (особенно в југо-западних губерніјах) і адвокатами, — і однако ж ніхто з них не подумав об таких книжечках, јак та катеринославська. Вон так і зосталась одна однісінька, аж поки в Кијіві в 1874 р. не вијшла книжка про нову рекрутчину (*Јак тепер одбуватиметьсьа војенна служба*) та аж в 1875 р. *Про кари, до јаких присуджујуть мирові судді*, до-

словниј переклад устава *о наказаніяхъ, налагаемыхъ мировими судьями*, се-б-то книжка, котра могла більше тішити украјінофильське серце, шчо ось мовльав і по нашому можна закони писати, а ніж шчоб јіјі легко було зрозуміти мужикові.

В 1865 ж р. вијшов новиј закон про печать, по котрому в столицьах можна було печатати книги в 10 листів без того, шчоб попереду показувати цензору. По тому закону зовсім заборонити книгу міг тільки суд, і такиј порьадок державсьа до 1873 року (післьа того міг вже задержувати книгу і комітет міністрів), — а суд був прильудниј і мусив опіратись на законі. Отже про украјінські книги не було (та нема ј досі) јавного закону, шчоб не можна було јіх печатати, — а валујевська заборона 1863 р. була тільки тајниј ціркульар по цензорам од міністра, (і тепер теж саме, — тільки тепер в ціркульарі тому сказано, шчо так робитьсьа *по Высочайшему повелѣнію*). Значить, шчоб вивести діло на чисту воду і заставити суд зньати заборону з украјінських книг, треба було тільки зложити јаку небудь географіју украјінську, чи шчо, в 10 листів (закон сеј примусив россіјских книгарів придумати особливиј папір, шчоб і недуже велика книга містилась на 10 листах), — та ј пускати, — хај цензор, коли хоче, в суд одсила, шчоб задержав. Суд не міг би знајти закона, шчоб таку книгу задержати. А коли б нижніј суд јак небудь і причепивсь, — то в усьакім разі діло виводилось би на зисту воду, на прильудну поговірку, — далі јого можна було перенести в сенат, котриј тоді не раз визвольав ті книги, шчо задержували цензори і навіть нижчиј суд. Так і робили не раз видавці вольнодумних книг в в Петербурзі і самиј суд над книгами тими, роздзвонениј в газетах, помагав тому,

шчоб звернути прильудну увагу і викликати поговірку про льубі видавцьам гадки і про вільниј розум (діло книги Вунда *Душа человѣка*, Лекки— *Исторія Раціонализма*, Ткачева „Беккера—Рабочій вопросъ“ і т. д.) В крајнім случајі, јак би книгу задержав і суд, то пропадало рублів 400-500 та на видальцьа може б косо гльануло начальство. Але украјнольубці не спромоглись на таку пробу за 8 років, — хоч між бувшими громадьанами петербургськими, харьковськими, кијівськими ідруг. були льуде неслужашчі і заможні, були своју адвокати, банкіри ј инші.

Так вијавилось, шчо украјнольубство було самим слабим з усіх вільних зрістків 1860-х років у Россіји, самим полохливим, — і не диво, шчо про јого зовсім було ј забули льуде, шчо воно ј на світі јесть.*) З кінцьа 1860-х років почина оживати письменство украјінське, але мајже тільки в одні̇м

---

*) За кордоном звичајно або зовсім не знајуть про украјінство, або навмисне ховајуть те, шчо робить наше начальство проти нього, або вже прибільшујуть тој гніт начальства проти украјінців. Так напр., коли поминути газети, навіть в книзі A. H. Kirkora — O Literaturze pobratymczych narodow slowianskich (w Krakowie 1874) написано не знать шчо про костомарівськиј кружок і розказано, шчо мов би то за нього «поета Шевченка і Максимовича (!?!) вислано на Кавказ в прості салдати, — а кілько сот (!!!) инших було вислано в Сібір (??) і в дальні губерніјі» (стр. 64), а шчо в 1863 р. «профессора Сторнина, инженера Лободу, адвоката Косінского (Коніccкого) літераторів докт. Носа, Чубинскаго, Савича (?) і багато (?) молодіжі університетськоји вислано на Сібір (??) або в прості салдати (??) на Кавказ(?)і до Оренбурга. Арестовано звісного мецената(?)письменства малоруського Пашченка (??!,) Потоцького за перехованьньа оружжьа (?) в Полтаві розстрельано (?!!) Часописі малоруські «Основу» і «Читальньу» (?) зупинено. Забрано багато попульарних книг і дальше виданьньа јіх заборонено. Перводчика св. Письма попа А(о)патовича «osadzono na rekolekcye.» (ст. 70). Мабуть з такого джерела довідалась і львівська «Правда,» котра не раз казала, буцім то «московськиј урьад кара Сібіром тих, хто замовить слово за Украјіну.» На самому ділі ніхто з украјінофілів ніколи не був висланиј в Сібір, не викльучајучи ј Шевченка, шчо був покараниј більш усіх: службоју салдатом коло Арала. Окрім того кілько чоловіка, всього

Кијіві. Попереду показујутьсьа виданьньа викладів самого народу (казки, пісні), далі вірші, бајки, — далі наукові книжки дльа народу. В останніј рік перед новоју забороноју, украјінських книг вијшло в Кијіві 35% з усіх, шчо там напечатано. Знајшлись льуде, шчо перельакались того, — були такі, шчо кричали про страшну змову украјінську, про те, шчо украјінольубці, особливо кијвські, держать себе јак *кагал* жидівськиј. („Кіевлянинъ,“ „Русскій Вѣстникъ,“ „Голосъ“ 1874-75 рр.)

Даремниј страх, не по заслузі похвала! На ділі було зовсім не так: вијать сталось, шчо украјінольубці не вміли покористуватись тими тими чотирма роками, в которі цензура пропускала наукові книжки украјінські. Книг тих вијшло і мало (всього з десьать путніх) і в тому, јакі то були книги, видно, шчо в украјінців, навіть печатавших книги в одному місці, не було именно змовленоји праці, а не то вже кагальноји міцноји спілки і упертости. Окрім кількох повісток і казок, шчо вијшли в Кијіві маленькими книжечками, *метеликами*, в 1872-76 рр. наукові книжки були: 1) Де-шчо про світ божиј, — перепечатана потім і в Одесі, — 2) Розмова про небо та землю і 3) Розмова про зем-

---

за 30 років, не більше 15 чоловіка, було покарано најлекшоју політичноју кароју: висилкоју в дальні губерніји — чого ј рівньати не не можна з карами, которі терпльать напр. польаки за національне діло, або москвини і «обшчеруси» за соціальне. Украјінству приходитьсьа најтруднішче з усіх других вольних таборів в Россіји через те, шчо начальство видумује такі речі, јак зовсім не пускати печатати книг украјінських, (шчо однако не трудно обіјти, печатајучи за кордоном) але особистих кар на дольу украјінольубців пријщлось најменше. Вільно ж напр. «Правді» говорити, јак про преслідуваньньа украјінства наприк. і про те, шчо в 1867 р. у д. Куліша одньато в Варшаві службу, котроји јому ј брати не слід було! Післьа цього пријдетьсьа вважати великоју перешкодоју дльа украјінольубства те, шчо за нього не дајуть звізд і крестів!

ні сили (ці обидві переклад з великоруського з добавками), 4) Про холеру, 5) Про ведмедів, 6) Левіцького, Перші кијівські кньазі, 7) того ж, Татаре і Литва, 8) того-ж Унија і Петро Могила; 9) Лободовського Дітські пісні, казки й загадки; сьуди ж треба додати і нашу 10) -Про татар, козаків та турків. Бачите, јак мало тих книг, і јак случајні всі ті книжки. Доволі буде гльанути наприклад на книжку *Про ведмедів*. Це шматок з перекладу книги Брема *Про звірів*, шчо зроблениј був, хоч не весь шче в 1863-6 рр. Вже в 1874 р. він појавивсь з Петербургу в Кијіві і ходив по льудьах, поки з јого хтось напечатав чомусь самих ведмедів! І чому именно ведмедів, — з котрих не починајетьсьа ні в кого наука про звірів?! Так собі! Або книжка *Про холеру* вијшла именно тоді, јак нііакоји холери не було, — а коли була холера на Украјіні (1871—72), тоді ніхто про неји не писав. Та ј јака то користь з книжок про болісті, коли нема першоји книжки *про тіло* чоловче?! Книжка дльа зовсім маленьких дітеј була видана всього одна, — і та, јак нам звісно, попокрутилась по льудьах цілих два роки, поки појавилась в світ. На скілько мало було у наших украјінольубців праці, навіть неупорьадкованноји над книгами народніми і школьними перед забороноју Јузифовичевськоју, видно з того, шчо пісьльа тоји заборони пројшло вже більще року, а шче *нїодна така нова украјінська книжка* не показалось в печаті закордоніј, окрім книжок цілком соціалістичних (*Про багатство та бідність, Про те, јак наша земля стала не наша, Про хліборобство)* котрих дітьам не можна давати до рук, бо вони јіх не зрозумијуть. Подумајеш чи не пускајутьсьа часом писателі украјінські знов на таку ж „тонку конспірацију,“ јака було зада-

вила діло јіх післьа 1863 р. Коли так, то можна наперед сказати, шчо знов вона доведе до того ж. Начальство через нашу покірливість не подобріје, а тільки світ, навіть і наш, знов забуде про нас, — а в Галиччині знов підбуджена новим зростом українства молодіжь, шчо на цеј раз стаје однаково і проти дьачківськіх свьатојурців і „Слова“ і проти сонних народовців (lucus a non lucendo) „Правди,“ стратить надіју на україінців і не підтримана ними віјать на більшу половину вернетьсьа до дьачків „Слова“ і засне з „Правдоју;“ — наш народ зостанетьсьа на однім місці, або піде вперед за чужим приводом, јак ті штундисти, шчо обходьатьсьа з петербургськими псальмами і евангелієм, і мајже не знајуть про українські, а нова молодіж наша знов на більшу часть піде за маревом всероссіјства, чарез те тільки, шчо побачить коло нього ті думки, котрими тепер живуть передові льуде по всіј Европі. Сором буде, коли так станетьсьа. Ми не здивујемось однако, коли воно так буде, — бо стиглість в політичному ділі, сміливиј розум, тверда памјать про діло, способність огльадати всі јого кінці і вміти скрізь поспішитись подати свіј голос, зробити, шчо треба, де треба, в свіј час, — це такі речі, котрих льуде не набувајуть одразу, та најбільш набувајуть не вигадками з голови, а пробоју серед самоїі праці, часто післьа гіркоїі науки, гірких втрат!

Шчо ј теперешні українські писателі так же само мало чому навчились з гіркоїі науки послідніх часів і багато забули (шче гірше, значить, Бурбонів) це можна було бачити з того, шчо де-кому з них пријшла думка ховатись в 1875 р. од гніва „Русскаго Вѣстника“ під стріху „Голоса“ того самого, шчо в 1874 р. брехав на украјінофільс-

тво, јак мов би-то на польську штуку — і мало того, шчо ховатись, — а шче ј писати јому хвалу, шчо, мовльав, вмів мудро розібрати, шчо доброго, а шчо поганого в украјінстві. Цьа хвала „Голосу,“ підписана именем чесного музики украјінського, нікому і нічому не помогла; над неју навіть посміјавсь устами всесвітнього најмита (Гамми-Градовського, — теж чада Кијіва і навіть „Кіевлянина„) сам „Голосъ,“ (јак недавно сміјавсь він над тими викрутасами, котрими заміта старі козацькі гріхи д. Куліш, пишучи проти украјінського мужицьтва, козацтва, Шевченка і т. п., — по своjіх „Возсоединіяхъ“ та „Русскихъ Архивахъ!“) Тілько ј того, шчо украјінськоју рукоју в „Голосі“ вдарено „украјінофільскіја увлеченіја на археологическом сјездье в Кијевье в 1874 г.“ і в проф. Міллера, котриј мав стілько чесности, шчоб виступити проти брехень „Голоса“, — чого наперед, певно, вже пр. Міллер не зробить. Шче торік ми бачили друге, шче більш надоладне діло, јак одна, і дуже добра, хоть панька книжка украјінська сховалась під стидкоју стріхоју „славјанскаго благотворітельного комитета,“ шчо, здавалось би, мусив добре огиднути украјінольубцьам своjім ворогуваньньам проти украјінства і просто шпіонством.*) Та мало того, на тој час верховодив в комітеті тому тој самиј чоловік, шчо не раз шльопав печатними і словесними доносами і самого написавщого ту книжку і того, кому вона присвьачена! Далі ми начитались з протоколів кијівського географ. товариства, шчо в товариство те члени јого наслали „грамадноје калічество етнографическаво матьеріала.“ Начальство замкнуло те товариство, — і јого не вирьатували

*) Ми розуміјемо «Сербські пісні», переложені д. Старицьким.

прохвалені кијівськими географами і етнографами "покровітелі" ні з кијівських панів та генералів, ні з петербургських. Де те „грамадноје калічество?" Не вже ж ті, шчо јого назбірали, не витребовали јого до себе, а потім сами не обробили јого дльа печаті, або не знајшли таких, шчоб те зробили? Мало того, ми знајемо, шчо је цілі книги українські, і книги цінні, хоч цілком законні, та до того підписані цензурoју — шче перед забороноју 16 Маја 1876 р., а все таки јіх чомусь ми не бачимо в печаті. Бачучи ј знајучи усе це, ми ні трохи не здивујемось, коли ј тепер знајдутьсьа українські писателі, шчо замісць того, шчоб просто печатати своји книги за кордоном, будуть слати јіх в Петербургську цензуру, все сподівајучись, шчо може таки вона змилостивитьсьа, — а вона льубісінько буде ховати јіх, так шчо у писателів не зостанетьсьа, по чому јіх знову переписати, — або будуть ховати по скриньах своји писаньньа і збори, поки јіх појідьать миші, або поки вони втратьать своју ціну, так шчо тілько мишам ј годитимутьсьа! Ми не можемо не вважити ј на те, јак трудно печатати українські книги за кордоном, навіть в Галичині. Там нема ні одного јавно прихильного українцьам товариства і самі ті, шчо звуть себе украјінофілами бојатьсьа держати себе так, шчоб не ховати својіх звьазків з "московськоју" або „козацькоју Украјіноју," бојатьсьа, шчоб јіх не обвинувачували в „панславізмі" украјінськім, в гајдамацтві, „нігілізмі". — Там самиј смирниј украјінець піде за „нігіліста" і „гајдамаку," з котрим побојатьсьа мати діло галицькі украјінольубці, народовці, „ліберали," од котрого вони не тілько повтікајуть, а ј сами шче з перельаку наговорьать на нього не знать чого, јак тілько „Слово," Dziennik Polski, або гульашчиј

жандарм причепитьсьа до нього. Додајте до того безтактність і помилкі самих украјінців в ділах јіх з галичанами і те, шчо украјінці так же скоро забувајуть про Галичину і не хотьать попрацьувати дльа неји, јак часом багато покладајуть надіјі, шчо вона вивезе јіх діло, — і вам стане јасно, чому шче багато треба часу, поки справди виробитьсьа спільна галицько-украјінська працьа і поки Галичина зможе стати дльа украјінсько-славјанського діла тим, чим вона мусить і може бути. Ми знајемо цевсе ј друге де-шчо, —через шчо не здивујемось, коли втеперешніх трудних часах, украјінське діло не заблишчить, так јак би мусило і могло б, коли б хоч десьаток-другиј льудеј в Россіјі і Австріјі (десьоток-другиј на 17 мильјонів!!) узьавсь за нього шчиро ј дружно.

А все таки, погльадајучи ј на те, јак воно хоч дуже потроху, та все посувалось доси, — думајемо, шчо помимо доброји, чи злоји волі Івана, Кузьми чи Петра, — все те, шчо робитьсьа в Россіјі і Австріјі, посуне вперед украјінське діло, — і не попустить, шчоб тепер в такіј силі поновились помилки і недбаліcть украјнольубців 60-х років. Ми мајемо таку надіју справди через те, шчо тепер в Россіјі і на Украјіні поставлено јасно думку про добро громадське, которого розумні льуде ждуть *не з гори*, не *од начальства*, а *з низу*, *од себе самих* і тим підрізані в корiні ті „тонкі конспіраціјі“, ті надіјі на милость начальства, јакі погубили діло „основјан“ 1863 р. До того тепер тілько сліпому не вијаснилось, шчо украјінство вдержалось тілько в мужиках, шчо ні панству, ні купецтву усьаких пород, шчо обльагли нашу Украјіну, ні попівству, не ма ніјакоји користи пеклуватись про мужицьке

та шче про таке зовсім недержавне діло, јак украјінство.

За остатні рокі, коли в Россіјі і в Австріјі стало јасно, шчо ј начальство, навіть і при добріј волі не може дати мужикові і того, чого од нього сподівались шче батьки наші, а часом дехто і з нас самих, вже наплодились льуде, которі можуть узьатиса за діло сміливішче і поставити јого јаснішче. Соціалістичньа ж проповідь, котора јак раз зходитьсьа з ділом украјінським, вже через те одно, шчо украјінська порода мајже тілько ј задержалась, шчо в чорноробочих мужиків, — мусить вбільшати число таких льудеј і підньати в усіх запас сміливости і охоти стати на своји власні ногі, — хоч на первих порах виступ таких льудеј і робить переполоху серед льудеј степенних. А тілько сміливість і працьа на власних ногах заставльа поступатись і начальство, — особливо тоді, коли јому доведетьсьа, шчоб одбитись од самих завзьатих, давати хоч шчо небудь степеннішчим і смирнішчим льудьам. По всіј Россіјі завзьаті, безогльадні льуде одні ворушились серед сону 1866 — 1876 рр. і вони тілько ј здобудуть вольу і дльа степенних. Так само ј на Украјіні тілько завзьаті льуде добјутьсьа права і степенним украјінцьам печатати, вчити, навіть співати по украјінському.

Про чисто соціалістичне письменство украјінське ми тут не можемо говорити. Звісно, шчо воно може жити тілько за кордоном і навіть далеко не легко воно втрімаjетьсьа в Австріјі, дьакујучи не тілько поліціјі, але ј самим русинам австріјським. Але не прьамо і різко соціалистичне, а все таки просто, чи косо користне мужицькому ділу украјінському письменьство, могло б добре заложитись в Австріјі і звідти перемогти всьакі заборони в Россіјі.

Нам здавалось би, шчо ті з украјінольубців, которі дијсно нічим не винні перед урьадом, не думајуть перевертати порьадків теперішніх, а тілько льубльать украјінську науку і слово, мусили б тепер, коли урьад заборонив ту науку і слово в Россіјі, зараз же узьатись за те, шчоб видавати своjі праці в Австріjі і видавати за своjім підписом. В два-три роки вони б заставили урьад наш узьати назад своjу дурну заборону, — а поки шчо само руське начальство, јаке воно не дурне, а все таки нічого б јім не зробило. Ну, јак таки, не кажемо вже судити, а навіть висилати „адміністратівним порьадком" льудеј за те, шчо напечатали в Львові, або в Празі, — повість з украјінського побиту, або переклад сербських чи чешських пісень, або Шіллера і Шекспіра, або збірник казок і пісень народніх, коториј би з радістьу привітала наукова печать всього світу? Не вже ж ми будемо бојатись навіть косого погльаду начальства? Провезти ті книги і в Россіју не трудно, навіть коли б і цензура спинила, — і інтересно булоб побачити, шчоб воно було, јак би жандарми знајшли в кого недозволену цензуроју — ну, хоч би *„Орлеjанську Дівчину"* в украјінському перекладі!!

Однако ми говоримо тепер не про книги дльа великих, не про книги вишчоjі науки, — а про книги дітські і мужицькі та про книги школьні. От именно на ці книги обіцьали нальагти украјінольубці часів „Основи", на них почали нальагати украјінольубці 70-х рбків; — проти них раніпчe підньалось панство, попівство, начальство; — јіх тепер до останку заборонено в царстві руськім. І про них теж, ми сподіваjемось, постарајутьсьа безповоротні прихильники мужицьких громад на Украјіні, колиб про те не постарались другі украјнольубці,

шчо шче не звірились в милости ні панства, ні купецтва, ні попівства, ні навіть начальства, — хоч і добре, здаjетьсьа, учено jix! Хто другиj, а украjінські громадівці мусьать, або дати дітьам і мужиками розумні наукові книги про природу і чоловіка, або зректись имені мужикоприхильників і громадівців. В другім місці, в переднім слові до нашоjі „Громади“ ми кажемо більше про те, шчо не можна сподіватись, шчоб теперішні порьадки, шчо гнітуть мужика, перемінились на світі тілько розмовами про саму зміну поділу багатства, і навіть повстаньньам, шчоб змінити теперішньe господаруваньньа в полі і на фабриці. Треба *перемінити усі теперішні думки льудеj, усьу теперішньу jiх натуру*, шчо набралась звичаjів і норовів од тисьачелітнього попівського, царського, панського, купецького, невільницького порьадку, — треба j довести до кінцьа і дати в руки кожному з теперішніх чорноробочих силу орудовати сироjу тварьjу, ту силу, котороjі почали набіратись попереду льуде білоjі роботи, (колись попи, потім пани, тепер купці) з jix наукоjу, — бо инакше б, коли б і можна було чорноробочим зкинути з себе верховодство білоруких і білоробів, то вони б знемоглись перед тіjеjу сироjу тварьjу.

До тіjі великоjі переміни, котороjі бажаjуть громадівці, ведуть багато способів: і ширеньньа нових думок між великими, мужиками і панами, і повстаньньа, без которих иноді не можна обіjтись, jак до того діjдетсьа, — але між тими способами jесть і дітська школа і наука про усьаку річ в природі і в чоловічому житьтьу. На цеj раз ми почали говорити про школу і про науку мужицьку, — і будемо j далі говорити про це до кінцьа.

Ми сподіваjемось, шчо громадівці *на нашіj Ук-*

рајні, — звідкі б вони не вијшли, чи з чистих украјнольубців, чи з всероссіјских, чи всесвітніх соціалістів, навчились де чому хоч з того, шчо бачили і пережили в остатні роки, — і покинувши до останку безплодні спори про науку і переворот (револьуціју) про породність (націоналізм) і всесвітність (космопол'тізм), про украјінство і всероссіјство, і так льубезні в Россіјі суперечки кружків, — про те, хто з нас лучшиј, — стануть просто до праці. А між частьами тіјеј праці мусить бути і працьа над тим, то шчоб дати нашому мужикові правдиву школу і науку дльа дітеј і правдиво-наукові книги дльа великих.

Нам нічого казати багато про ту школу; — про те је ціла наука, котора показује, јак з перших часів треба будити розум і розвивати чутку і слово дитини. Вольнодумцьам і громадівцьам зостајетьсьа тілько викинути з того, чому навчајуть дітеј, усе те, шчо нанесено туди начальством, попівством, купецтвом, усе те, шчо привча дитину думати тілько про себе, і забувати товаришча, усьу громаду льудську, — зостајетьсьа нальагти саме на те, шчо вкрепльатиме в дітьах природні напруги до волі і братерства. З такими думками мусьать бути зложені наші букварі і дітські читанки. Про дальші книги дльа більших ми сказали свіју думку шче в 1873 році в статьтьах, писанних дльа „Правди" „Література россіјська, великоруська, украјінська, і галицька". Ось шчо писали ми тоді:

„Ми думајемо, шчо одно з первих діл украјінскојі молодіжі мусить бути: написати попульарну (простольудську) енціклопедіју (круг науки) по системі позітівізму: арихметику і геометріју, механіку і астрономіју, фізіку і хіміју, геологіју і біологіју, антропологіју і соціологіју, на скільки, конечно, можна тепер јіјі виложити. Сьу енціклопедіју,

звісно, треба написати тоном спокіјним, објектівним, без демонстраціј, але твердо і јасно провести скрізь методу свободного розуму, котриј покладаjетьсьа тілько на себе, і більш ні на шчо. Шчоб таку енціклопедіју написати, потрібно буде немало праці, і праці спеціальноjі, — шчоб вибрати не рутінні, а самі характерні, та шче ј приспособлені до місцевих обставин факти, покриваjучі теорітичниј кістьак наукових законів. Особливо потреба праці і учености дльа викладу антропологіjі і соціологіjі, котора вмістить в собі і так звану історіју *). Про сьу працьу ми можемо сказати з Гамлетом, шчо „така річ достіјна бажаньньа гарьачого“.

Хоч з того часу, јак ми написали таке, ми всі провели пјать років в „гамлетстві“, шчо до круга наукових книг украјінських, однако ми ј тепер мало шчо можемо прибавити до цих слов, хиба те, шчо росказуjучи по кожніј науці, починаjучи од астрономіjі, чому учить розумна і правдива наука, треба нагадувати і росказувати ј те, јак нерозумно і не по правді учили, або учать начальство, попівство, купецтво, скілько така неправдива наука шкодила і шкодить льудім, і скілько муки приньньали ті льуде, шчо добились до правдивоjі науки. Ми думаjемо, шчо не слід складатись на те, шчо нехај льуде сами догадуjутьсьа. Ми думаjемо тепер, шче гарьачішче, ніж тоді, шчо тепер це діло чести украјнольубців, особливо громадівців на Украjіні, зложити дітські книги і подібниј круг науки

*) Переглйад житьтьа льудського через всі ступені порьадків 1) в сімjі, 2) в спілках по поділу праці (попівство, воjацтво, купецтво, по над хліборобством і ремесництвом) 3) в спілках, зведених силоју державноју, і в формах державних, над усьакими льудськими породами 4) в спілках вільних, всенародних і всесвітніх; переглйад змаганьньа льудського зрозуміти житьтьа своjе і природи 5) в вірах 6) в науках, і виобразити јого в 7) умілостьах; — і все те з јасним показом, јак чоловік ішов од самоти, од поjіданьньа другого, од неволі, — до ширшоjі спілки, рівности і волі, од темноти до розуму.

дльа мужиків україінських. А це можна зробити јак слід, тілько знајучи житьтьа дітське і мужицьке і спробујучи книги в школі. Так виходить шче одна причина, шчоб громадівцьам україінськім не зупеньатиса тілько на тому, шчоб підговорьувати мужиків через повстаньньа або другим јаким способом переміните теперішніј поділ багатства і господаруваньньа на землі і в фабриках. Виходить шче одна причина, шчоб тим громадівцьам розширити працьу своју, а вмісті з тим і поділити јіјі, коли не можна одному поспіти на всі јіјі части. Треба признати, шчо ј тој належить до наших, хто прьамо говорить і працьује дльа переміни господарських порьадків на користь мужицьким громадам, і тој, хто учить дітеј розумним наукам, і тој, хто склада до того книги, і тој, хто навмисне збіра дльа них матеріал. Треба не ділити працьу громадську на більше чи менше законну, на більше чи менше безпечну, а працьувати всім цим льудім в лагоді між собоју, а шче ліпше, змовившись. Коли ми говоримо про таку лагоду і змову, то зовсім не думајемо про те, шчоб заведено було по Украјіні јакі тајемні ради з јакими небудь прикашчиками, которі б вербували громадьан і верховодили усіми, хто попавсь до них, — а тілько про таку лагоду і змову, шчоб льуде розуміли працьу другого, знали один про другого, помагали один одному, і кожниј, вибравши собі працьу до својеји натури і сили, — пильно робив јіјі і кінчав в свіј час! Без такоји змови не піде добре ніјаке діло, а особливо таке велике діло, јак підніманьньа цілих народів і льудських пород з тіјі неволі і темноти, у јаку вони тепер приведені. —

Ми знајемо добре, шчо вчити дітеј і великих, та темних, льудеј так, јак ми б бажали, це буде діло

не законне, особливо в Россіјі, і шчо тепер в Россіјі не можна буде напечатати ні однiјі такоjі книжки, бо в Россіјі заборонено навіть простольудські виклади про кору земну. (Міністерським указом дльа школ заберонено Жульа Верна „Путешествіе къ центру земли" в купі з такими книгами, шчо хоч трохи наводьать на думку, јак обдирајуть мужика, — накр. јак Наумова „Сила солому ломитъ," або навіть А. Иванова „Сказка про царство Бови Королевича", в которiј тільно поставлено, щчо мов пријшло в голову мужикам, јак би прожити без панів та купців, — хоч тут же показано, шчо думка та дурна)! А украјінських книг, хоч би таких невинних, јак „Дітські пісні", не можна напечатати в Россіјі і шче менше можна вчити по ним прильудно. Так шчож робити? Треба печатати јіх в Австріјі, в Англіјі, або ј в Швејцаріјі, — і треба вчити по ним, хоч під страхом начальства і кари *).

Ми нікого не силујемо і не можемо силувати. Мало того, ми радимо кожному попереду розважити добре над тим, чи здолiје він винести таку чи иншу працьу, потрібну дльа того, шчоб дати правдиву науку і вольу мужицьким громадам. Лiпше вибрати собі најменше, најлегше, најбезпечнішче діло та зробити јого до ладу, — ніж ради того, шчо јому на хвилину вдарила горьача кров в голову, або ради того, шчоб показатись сміливим і шчирим, узьатись за најбільше, трудне і небезпечне діло, — та ј зробити јого погано і пiјматись з ним на першому кроку, иноді јак раз через те, шчо не стало правдивоjі смілости саме в трудну годину! Але це діло цілком јасне, шчо коли шчо вважајетьсьа таким, шчо потрібно зробити, а це заборöне-

*) Само собою розумiјетьсьа, шчо мајучи на цілі такі переміни ду-

но, — то треба робити јого і під страхом кари.

Сотні гарьачих льудеј „ідуть в народ“, і јдуть потім в тьурму і на каторги за проповідь про переміну до корінья на користь мужикам теперішнього господарства. Majже всі ті льуде, діти панські, чиновницькі, попівські, — незвичні ні до роботи, ні до житьтьа мужицького, — а најбільш усього ідуть в народ в образі мужиків, чорноробочих. То великиј і чесниј порив доказати всеју долеју своjеју, всім житьтьам своjім, шчо не слід ділитись льудім на білоробів і чорноробів. Але здумати, сказати, порватись, — не значить шче зробити, стати тим, чим ми хочемо бути. Білих рук, панського здоровльа на легко зховајеш, мужицьку роботу не зараз вивчиш, — і доброго і шчирого панича, або панночку, шчо пішла в народ „опроститись“ самі мужики по більшіј части назвуть „невміjучими“.*) Може в половині случаjів було б далеко ліпше, јак би шчирі ті паничі і баришні приступили до мужика не з „простоју“ роботоју, которојі вони не вміли, а з може з білішчоју, та такоју, — шчо вони јіјі вивчились, і шчо, все рівно, без неј не обіјдутьсьа льуде, — з роботоју лікарськоју, або ј учительськоју. А коли пішло діло на те, шчоб роспускати між мужиками книжки, — то в усьакім разі більш було б поживи дльа діла зміни громадського житьтьа, јак би ті книжки

мок льудських і житьтьа громадського до самого корінья, јаких нема ні по уставним (конституціјним) царствам, јак Австріја або ј Англіја, або ј під виборноју управоју (республикоју), нам треба добиватись і переміни безуставного царства, самодержавства царського в Россіјі, котре на ділі повертаjетьсьа в самовольство всьакого чиновника, котре не даје нам навіть робити проби науки і школи і по наших хатах, не то по громадських школах, шчо заборонить усьаку книжку, јаку схоче, і замкне і попре кожного чоловіка, «куди Макар тельат не ганьав!»

*) Дивись процес „московських соціалістів“, шчо одбувсь по весні.

були не тілько про господарські діла, про здирство, але про всі боки життьа і по всім наукам, та шче, шчоб починали льудеј вчити не з старших тілько, шчо хоч і могли б бунтоватись, але вже зопсовані життьам під неволеју, — а з дітеј, з азбуки! Нічого говорити, шчо і без нас те робльать другі! Хто робить?! Чи не попи і дьаки, чи не інспектори казенні і недовчені, задурені, нальакані ними учителі? А може ті книги школьні, шчо печата наше начальство?!

Ні! таких учителів, јакі потрібні шчоб росчинити очі мужицьким громадам і зробити јіх такими, шчоб сміли і здоліли встати за себе, — таких книг, јакі можуть понести тим громадам правдиву науку, не дасть ніјаке начальство, не тілько царське, але ј вибірне, республіканське. Вони можуть вијти тілько з тих льудеј, хто не бачить другого способа поправити льудське життьа, јак тільки в своїј волі льудських громад над усім тим, в чім вони працьујуть, — з т. зв. демократів-соціалістів. Так і треба б јім це зрозуміти јасно, особливо тим именно, шчо не хотьать знать ніјаких держав, ні купецьких ні робітницьких, з јіх начальствами, — тим, шчо звутьсьа ан-архістами *). Јім именно треба почати вчити льудеј з малечка, з хат і спілків, —

---

*) В західніј Европі бегато з того, шчо ми кажемо тут, давно вже кажуть *самі чорноробочі льуде*. Дивись, наприк., думки де-јаких громад всесвітньоји спілки робочих в зборі в Брьуссельу 1868 р.(напр. *De l' enseignement integral*. Rappot de la section liègeoisse, слова Елвебаха од спілки робочих в Брьуссельу, Дьурана з Парижа і друг.) або допись з Val de St-Jmier: *Le travail et la science* в Bulletin de la féderation jurassienne de l' Association internationale des travailleurs, 1876, N° 53. Тілько ј на Западі льуде з панських шарів льудських, шчо пристали до мужицьких громад (або јак кажуть робочі в Val de St-Jmier, — quelques hommes de science qui ont heureusement embrassé avec devouement la cause du peuple) також мало зробили шчоб задовольнити бажаньньа чорноробів здобу-

почати печатати своjі школьні і наукові книжки, не дожидаjучись, поки jіх похвалить jака небудь школьна рада, навіть республіканська!

А вже кому jак, — а громадівцьам украjінським зовсім не можна сказати, шчо j без нас хто небудь зробить шчо небудь дльа мужика украjінського, хоч простиj букварь, которий в другому місці зробить хто небудь зза одних грошеj. У нас на Украjіні тілько шчириj прихильник мужицькиj може взьатись і за такиj букварь. У нас, коли мужицькі громадівці не зробльать наукових книг дльа мужиків, то j ніхто не зробить. Так, значить, і візьмемось до них, — та тільки до таких, шчо справді ніхто не зробить окрім громадівцьа! А шчоб зложити такі книжки, далі шчоб зложивши jіх, провести між народ, візьмемось за школу, заведемо школи по всіх углах, де можна тілько нам пролізти. Треба поновити добрі початки 59-60-го років і злучити jіх з початками 1869-74 рр. В ті часи, коли серед молодіжі руськоjі вперше „прокинулась совість,“ — думка, шчо треба вернути хоть шчось мужикам за все, шчо батьки наші в них крали j крадемо ми,—молодіжь узьалась за школи: вона кинулась вчити дітеj малих не тільки по школах недільних, але j по хатах, по

ти од них *непопсовану науку*, jак і в нас. На Заході по краjности jесть хоч багато все таки доволі добрих книг наукових, писаних і не соціалістими, а в Россіjі не ма маjже нічого такого, в Украjіні ж зовсім нічого, а в Галиччині шче гірше:— багато попсованнаго паніру Коломиjськими видавцьами, Просвітоjу, Обшчеством Качковського, — і навіть сама розмова про те, шчо звуть на заході *l'enseignement intégral* зовсім не почата. Мало того, — у нас шче почуjеш і такі голоси: «даjте народові хліб, — тоді він сам здобуде науку» — так мов би то jесть хто небудь в світі, шчо може *дати* народові хліб, а не сам народ може *взьати* jого з рук тих, в кого тепер тоj хліб (земльа, фабрики). Коли вже говорити про те, шчо можна *дати* народові, то саме ті з нас, хто вивчивсь на кошт народу, тільки j можемо дати jому шчо нашу науку!

квартирах, — хоч одного-двох, коли не можна багато, хоч місьаць-два коли не цілиј рік. Порьад з тим пішли де-јакі гарьачіші льуде осідати по селах, женитись на мужичках, братись до роботи сільськоіі, — і скрізь вчити дітеј і великих, особливо дітеј. Дьакујучи поліціјі, а особливо тому, шчо руське панство, з котрого вијшла та молодіж, мало звикло до того, шчоб довго держатись однііі думки і твердо перебувати усьаку незгоду, — тој запал до „росплати з мужиком“ скоро заснув. Нова молодіжь, котра зрозуміла діло глибче, дијшла до корінньа, радікально виступила з 1869-70 р. Вона не думала зупинитись на одніх школах, — і добре думала, — тільки ј вона підијшла до робітників попереду не з самоју проповідьдьу про повстаньньа, а з ремесницькими спілками та з наукоју. *) В 1872-74 рр. молодіжь пішла шче далі; — вона захотіла зовсім злитись з чорноробочим народом — тільки јіјі опјанила надіја, шчо ось скоро увесь народ повстане в Россіјі, јак повстали парижські робітники в 1871 р., — і де-јакі гарьачі льуде з молодіжі подумали, шчо тепер не час возитись з школоју і наукоју і шчо тепер треба всім, хто тілько державсь прихильних до мужика думок, іти в прості роботники і кликати јіх до повстаньньа, до того, шчоб скоріш змінились теперешні порьадки. Трудно сказати, до чого б додумались ці гарьачі льуде, јак би не катаржні тьурми в Россіјі та јак би кожному з тих, шчоб „був в народі,“ можна було подати свіј голос прильудно, росказати, шчо він бачив там, до чого додумавсь. Однако і по тим голосам, јакі ми чули от тих льудеј, можна бачити, шчо вони тепер вже прибрали инакші спосо-

*) Дивись про це в «Записці гр. Палена стор. 10-12.

би підіјти до народа, ніж ті, јакі були прибрані в 1872-74 рр. „по кружкам.“*) По нашіј думці, коли јти в народ з тим, шчоб јого чомусь навчити, і коли треба, значить, јавльајучись в народ, шчось знати ліпше, ніж він, — будь то паньська

*) Говорьачи таке, ми виводимо на прильудниј суд багато з того, прошчо розмовльајетьсьа по «кружках» тих льудеј, шчо посвьашчали себе або раді посвьатитись службі народові. Багато зачипајетьсьа на тих розмовах важливих річеј, шчо і јак робити, — та тільки мало з тих шчирих думок виходить на широкиј світ (через шчо, — це теж варт було б розсудити, та тепер не об тім річ.) Печатајемо один лист з *Курськоји губерніји*, в которому зачипајетьсьа не мало з тих річеј. В тому листу попереду росказујетьсьа, јак терпіли мужики веснују 1876 р. післьа голодноји зіми. Далі говоритьсьа:

« А народъ на все это смотрятъ съ христіанскимъ терпѣніемъ и тѣмъ русскимъ упорствомъ, которое « въ минуту жизни трудную » только и умѣетъ сказать: «Какъ богу угодно!» Гдѣ меньше вліяло помѣщество, — меньше видна выносливость и смиреномудріе, но у насъ даже сами вверхустоящіе разводя руками, произносятъ: « Какъ еще они все это выносятъ!» — Выносятъ, да еще съ какимъ терпѣніемъ выносятъ! Вообще годъ практики убѣдилъ меня, что сознаніе массы растетъ медлено и туго. Тяжело сознаться, но надо, что каждый шагъ нашъ совершается съ поразительною медленностію. Хотѣлось бы очень много написать Вамъ теперь же о томъ одностороннемъ направленіи, какое господствуетъ теперь между нами. Дѣятельностью у насъ называется «хожденіе въ народъ»; только тотъ считается подготовителемъ революціи, кто немедлено, очертя голову, идетъ въ народъ. Достойною считается дѣятельность только въ народѣ, хотя бы она продолжалась только два дня, а если человѣкъ работаетъ примѣняясь къ обстоятельствамъ, т. е. гдѣ можно въ народѣ, гдѣ можно на гимназистовъ, семинаристовъ, на народныхъ учителей, учительницъ и пр., хотя и нѣсколько лѣтъ, дѣятельность такая человѣка менѣе полезна. — Такое трудное, многосложное дѣло, какъ подготовленіе соціальнoго бытового (?) переворота—цѣль, отождествляется со средствомъ для достиженія этой цѣли, съ непосредственнымъ пребываніемъ въ народѣ, въ качествѣ народа же. Какое печальное явленіе происходитъ изъ этого. — Я знаю десятки честныхъ, искренныхъ юныхъ людей, которые уныло съ поникшей головой ходятъ оттого, что они не «не годны» для дѣла, которое любятъ, что они не могутъ принести пользы дѣлу. Какъ? Почему? Юные, чистые, искренные, обращались къ двумъ-тремъ авторитетамъ, которые прямо сказали, что только того дѣятельность достойна уваженія и полезна, кто скидаетъ интелигентный костюмъ, надѣваетъ мужицкій и буквально идетъ на полевые или фабричные работы, что всякая другая дѣятельность не важна, что она, пожалуй, лишь только не вредна!.,.. Матеріальная и литературная поддержка революціонныхъ органовъ, доставка ихъ въ Россію, распространеніе ихъ въ ней, организація интелигентныхъ мѣстныхъ кружковъ, которые поддерживали бы мѣстныхъ пропаган-

наука, чи мужицька робота, — то значить треба вніјать признати, шчо дльа діла зміни громадских порьадків корисна ј така школа і наука, котора на першиј раз мов би то ј не прьамо веде до тіјеjі зміни, однако готовить дльа неjі свіжих льудеј з

дистовъ своевременными предупрежденіями объ обыскѣ, арестѣ, содѣйствовать побѣгу поймапымъ, преслѣдуемымъ, помощь мученикамъ сидящимъ, -- все это считается лишь только невреднымъ. Я не говорю уже о томъ, что знаю изъ опыта, а именно: не отрицая важности слиія съ народомъ во всѣхъ отношеніяхъ, полнаго погруженія въ массу человѣка интелигентнаго, я глубоко убѣжденъ, что большинство изъ насъ, не скидая интелигентнаго костюма, можетъ дѣйствовать непосредственно на народъ путемъ одиночной пропаганды, приготовляя отдѣльныхъ революціонеровъ изъ народа. — Я могъ бы привести самые точные факты, подтверждающіе эту мою мысль. Все это я говорю вотъ для чего. Что значитъ, пойти въ народъ? Многіе ли изъ насъ революціонеовъ могутъ пойти при искреннемъ отношеніи къ дѣлу? Серіозно говоря, очень и очень немногіе. Пойти можно, но нужно ли, чтобъ остроги наши хоронили въ стѣнахъ своихъ самую честную молодежь? Нужно ли это для дѣла? Изъ 10 революціонерныхъ силъ въ каждой данной мѣстности только одинъ годенъ, только одному организмъ, физическое здоровье позволяетъ идти въ народъ; изъ остальныхъ 9-ти 2-мъ 3-мъ тѣ же причины съ натяжкой позволяютъ идти въ народъ, а остальнымъ 6-ти и думать нечего о какой нибудь тяжолой работѣ;— физическая организація не позволяетъ. Вѣковая унаслѣдованная отчужденность отъ народа, отъ физической работы, вѣками унаслѣдованная изнѣженность всѣхъ органовъ тѣла, наслѣдственыя болѣзни, -— все это кладетъ такое клеймо на интелигентнаго человѣка, что хорошій сыщикъ при первой встрѣчѣ съ такимъ мужикомъ, сразу угадаетъ, кого онъ видитъ передъ собою — Не говоря о томъ, что здоровье не выноситъ никакой тяжелой физической работы. Что же дѣлать этимъ 6-ти негоднымъ *идти въ народъ?* Имъ говорятъ прямо, что они *негодны для дѣла.* Можете ли вы себѣ представить, что дѣлается въ честной юной душѣ гимназиста или гимназистки! Сознаніе безполезности своего существованія,— это равносильно смерти для честнаго человѣка, и я знаю одну искреннѣйшую личность, которая хотѣла принять яду, потому что она слабаго тѣлосложенія: идти въ народъ не можетъ, а всякая другая революціонная дѣятельность, какъ говорятъ опытные революціонеры, не заслуживаетъ вниманія. Я могъ бы привести еще два случая безчеловѣчнаго отношенія къ дорогимъ для дѣла личностямъ, легкомысленнаго отношенія къ самому дѣлу со стороны такъ называемыхъ компетентныхъ лицъ въ практическомъ веденіи дѣла. Какъ будто для успѣха дѣла не дорога каждая личность, лишь бы она была честна, искренно предана, хотя бы здоровье или другіе причины не позволяли ей идти прямо въ народъ? Какъ будто для дѣла не дороже какая нибуль слабогрудая, но глубокоубѣжденная дѣвушка, честно кладущая на алтарь народнаго дѣла свои скромныя силы, нежели тотъ

назадуренними головам. В другому місці ми говоримо про другі способи праці, шчоб приблизити ту зміну. Тепер, говорьачи про „темноту“ народньу, котроjі не дума вменшити ніхто з тих, шчо обманьуjуть народ, ми говоримо про дітську школу і мужицькі наукові книги і про те, jаку силу може мати та школа і наука в ділі підніманьньа в гору громад мужицьких скрізь, а особлво на Украjіні, де ніхто j не може постаратись навіть об саміj початковіj науці, окрім прьамих прихільників мужицьких громад. Хаj кожниj з прихільників тих вибере собі працьу серед тих громад, jака jому до вподоби, — але хаj не минаjуть вони праці

здоровый негодяй Трудницкій, что отчаянно болталъ о необходимости идти въ народъ и самъ дѣлалъ дѣло, но при первомъ же удобномъ случаѣ раскаялся и выдалъ обширнѣйшій кружокъ, извѣстный подъ именемъ «кружка Жебуневыхъ»? Будто одинъ родъ дѣятельности подготовляетъ соціальную революцію и обусловливаетъ ея успѣхъ? Будто мы не должны дорожить каждою честною личностью? Будто не самое важное условіе, которое мы должны требовать отъ каждаго вступающаго въ наши ряды — честность, искренность, убѣжденность въ правотѣ своего дѣла? Очень бы мы желали, чтобы были написаны отвѣты на эти вопросы.»

Jак уміли, ми шчиро сказали своjу думку про більшу часть з тих річеj, про котрі говорить цеj лист, на скілько вони приточуjутьсьа до діла нашоjі статьті, освіти мужицькоjі. Ми обіjшли тут зовсім одну, хоч дуже важливу річ, котру зачина цеj лист: в ньому говоритьсьа про «гимназистів і гимназисток,» шчо рвутьсьа jти в народ. Ми сподіваjемось скоро поговорити докладно «про соціально-революціонну проповідь і школах середніх.» Тепер скажем своjу думку коротко, — шчо коли прьамо повстаньська проповідь в школах мужицьких початкових, — *дітських*,— невозможна,—то затьаганьньа «гимназисток і гимназістов,» — *підрістків*, — в прьаму повстанську «працьу,» в «организаціjу,» jе діло стільки ж недоладне, (jак і всьака, напр. фабрична, непосильна недорослij льудині працьа) скілько j нерозсудне і шкодливе дльа самих «организаціj,» котрих вже не раз підводили недоростки, посвьачені в усі таjни. Підрістків, jак і дітеj, треба розсудливо вести *ступінь за ступнем* до того, шчоб вони стали робітниками, научаjучи jіх науці і ремеслу, *jакі і коли jім по силам*, а не затьагати jіх од разу в працьу, підсильну тільки дужому і стиглому руками і головоjу робітнику. Покликуjемось між инчим на примір несчасного *Гориновича*, которого так же мало треба було затьагати в діло, jак потім безчоловічно калічити.

коло дітеј і коло науки і коло наукових книг.

Дуже важко, — хоч не важче, јак усьаке друге користне дльа мужика діло, — але це може робити і в Россіјі, легче в Австріјі. Там вільнішче печатати книги, збіратись льудім в товариства, збірати льудеј в својі хати і т. д., — і менша кара за все, шчо б ворогујуче мужикові начальство вважало незаконним. Тим більше на диво нам, шчо ми ј не чули, шчоб в Австріјі між русинами було шчо небудь подібне і тому запалу до недільних школ, до ходу в народ і т. п. јкиј часами піднімајетьсьа в Россіјі,— шчоб хоч не то в јакому небудь товаристві, а хоч би в одніј книжці, виданніј одним чоловіком було хоч шчо не будь подібне розумніј науці, чистіј од попівства, панства і купецтва і всьакого иншого туману і путів на голови і руки.

Знвше однако, коли всьакиј панич, шчо ні прьамо, ні косо не верта мужикові того, шчо він јому винен, — јесть прьамиј злодіј, — то украјінськиј панич вдвоје злодіј, — а школа і наукові книжки шче один з способів, не скажемо з најлекших, а з најменш надзвичајних дльа чоловіка з попсованноју панством натурoју, послужити на своју чергу мужикові. А зменшивши хоч трохи те, шчо сам народ зве својеју *темнотоју*, ми підкопајемо і ті основи, на которих держитьсьа і зајідајушче народ *здирство*, проти которого часто тільки ј војујутьсьа громадівці і у нас і в Европі.

М Драгоманов.

Јульа *27.*

1877.

КНИГІ, ВИДАНІ ТИМ ЖЕ АВТОРОМ:

В РОССІЈІ:

Вопросъ объ историческомъ значеніи Римской имперіи. Кіевъ 1870 г. Цѣна 1 р. 50.

Малорусскія народныя преданія и разсказы. Кіевъ 1876 г. Цѣна 2 р. (Изъ III тома Зап. Югозап. отд. Р. Географ. общ).

Про украінськпх козаків, татар та турків. Кіев 1876 г. Ц. 10 к.

Повісті Іосифа Федьковича з переднім словом про галицько-руське письменство. Кіевъ 1875. Ц. 1 руб.

Историческія пѣсни Малорусскаго народа съ примѣчаніями Вл. Антоновича и Драгоманова. Томъ I. Пѣсни вѣка дружиннаго и княжескаго. Пѣсни вѣка козацкаго: А) Пѣсни о борьбѣ съ татарами и турками; Кіевъ 1874 г. (Удостоено премiей Академ. Наукъ въ Петербургѣ). Томъ II, вып. I. В. Пѣсни о борьбѣ съ поляками. Кіевъ 1875 г.

ЗА ГРАНИЦЕЈУ:

Ukraïno. Movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia. Firenze 1873. Lœscher. 1 Fr.

Украінець. Література російска, великорусска, украинска и галицка. Львів 1873—74.

Галицько-руське письменство. Львів. 1876 Ц. 12 кр. австр.

По вопросу о Малорусской литературѣ (Панславизмъ, панруссизмъ и панмалоруссизмъ). Вѣна С. Helf, 1876 г. Ц. 80 Кр.

Турки внутренніе и внѣшніе. Женева 1876 г. Georg 1876. Ц. 1 фр.

Народні школи на Украјіні серед житьтьа і письменства в Россіјі. (З виданьньа «Громада»). Женева Georg 1877 г. Ц. 3 фр.

Дѣтоубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. соціалистовъ. Женева Georg 1877. Ц. 25 с.

Внутреннее рабство и война за освобожденіе. Женева 1877

ПЕЧАТАЈУТЬСЬА:

Громада (Община, La Commune. Die Gemeinde). Украјінська збірка, впорьадкована М. Драгомановим.

М. Драгоманова: Про вільних козаків і невольу турецьку.

Јого-ж: Украйнофильство и соціализмъ въ Руси Венгерской

ОКРІМ ТОГО МОЖНА ПОЛУЧИТИ ЧЕРЕЗ GEORG в ЖЕНЕВІ і С. HELF в ВІДНІ:

Лихі льуде. (Les Malicieux) Повість з виданьньа «Громада». Женева 1877 г. 2 фр.

Про багатство та бідність. Ціна 25 Сант.

Про те, як наша земльа стала не наша. Ціна 40 санг.

Про хліборобство. Як де земльа упорьадкована і як би слід йійі держати. Ціна 80 сант.

Записки южнорусскаго соціалиста. Выпускъ первый. Цѣна 1 фр.

Imprimerie du « Rabotnik », 26, chemin de Montchoisy, à Genève.